

Біла книга

Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях

Біла книга “Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях”

Біла книга “Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях”. Аналітичний звіт за підсумками дослідження стану освіти на тимчасово окупованих територіях / Роман Грищук, Марія Красненко, Ярослава Мозгова, Марія Куляша, Ірина Губеладзе, Вадим Васютинський, Владислав Штегельський, Максим Єлігулашвілі, Людмила Захарова, Радміла Сегол, Данило Ганаженко, Ксенія Семенова, Юрій Мироненко та команда благодійного фонду “Солом’янські котики” – Андрій Єрофєєв, Олександра Тарасенко, Дар’я Чудновська, Ігор Кравчишин. Київ, 2024.

Біла книга спрямована на напрацювання пропозицій щодо подолання наслідків впливу збройної агресії РФ проти України в сфері освіти з метою запровадження виваженої та ефективної державної політики в цій сфері для деокупованих територій.

“Солом’янські котики” – благодійний фонд, який працює у напрямках: тактична медицина, гуманітарне розмінування та кризове реагування.

Фонд з’явився у перші дні широкомасштабного вторгнення: навчає домедичної допомоги цивільних, привозить і передає автівки для ЗСУ, проводить тренінги з мінної безпеки, навчає тактичній медицині військових і передає їм аптечки й обладнання для переливання крові на догоспітальному рівні, облаштовує власні пункти незламності. Також команда фонду долучається до вдосконалення законодавства про гуманітарну допомогу і консультує волонтерські організації.

Детальніше про фонд: <https://clxb.ee/kitty.soloma>

Цей аналітичний звіт підготовлено благодійним фондом “Солом’янські котики” за підтримки проекту Агентства США з міжнародного розвитку USAID “Зміцнення громадської довіри (UCBI)”. Проведення цього дослідження стало можливим завдяки щирій підтримці американського народу, наданій через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Зміст продукції є винятковою відповідальністю БО БФ “Солом’янські котики” та не обов’язково відображає погляди USAID або уряду США.

Забороняється відтворення та використання будь-якої частини цього звіту у будь-якому форматі, включаючи графічний, електронний, копіювання чи використання у будь-який інший спосіб без відповідного посилання на оригінальне джерело.

Зміст

Перелік скорочень	5
Вступ	6
Резюме	7
Розділ 1. Підходи до забезпечення освіти на ДОТ	10
1.1. Фактори, які впливають на забезпечення освіти на території, яка була тимчасово окупованою.....	11
1.2. Варіанти рішень відновлення національної освіти на територіях, які зазнали тимчасової окупації.....	16
Розділ 2. Освітнє середовище на ДОТ	29
2.1. Розбудова ефективної мережі закладів освіти на ДОТ.....	30
2.2. Моделі відновлення освітнього процесу. Роль дистанційної освіти.....	40
2.3. Школа як спільний простір. Педагогіка партнерства	47
2.4. Роль позашкільця у відновленні національної освіти на ДОТ	50
Розділ 3. Організація роботи вчителя на ДОТ	61
3.1. Варіанти залучення освітян до роботи на ДОТ	62
3.2. Доступ до професії. Етичні вимоги.....	70
3.3. Кваліфікація освітян для роботи на ДОТ	76
3.4. Забезпечення вчительства необхідними методичними матеріалами	83
Розділ 4. Зміст освіти як складова відновлення освіти на ДОТ	87
4.1. Відмінності освітніх стандартів й освітніх програм держави-агресора та України.....	88
4.2. Мова освітнього процесу на ДОТ.....	99
4.3. Способи подолання освітніх втрат і розривів	102
Розділ 5. Способи протидії російським наративам в освітньому середовищі	110
Висновки та рекомендації	132
Додаток 1. Опис проведення симуляційної гри і воркшопу	135
Додаток 2. Способи протидії наслідкам впливу російських пропагандистських наративів на свідомість учасників освітнього процесу на ДОТ	138
Додаток 3. Результати опитування “Відновлення освіти на деокупованих територіях”	140
Додаток 3.А.....	150
Додаток 4.....	155
Подяки.....	156

Перелік скорочень

АР Крим – Автономна Республіка Крим	Мінвідновлення – Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України
АТО – антитерористична операція	Мінреінтеграції – Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України
БО – благодійна організація	МОН – Міністерство освіти і науки України
БФ – благодійний фонд	МУШ – Міжнародна українська школа
ВРУ – Верховна Рада України	НМТ – національний мультипредметний тест
ВПО – внутрішньо переміщена особа	НУШ – Нова українська школа
ВШО – Всеукраїнська школа онлайн	н. р. – навчальний рік
ГО – громадська організація	ОВА – обласна військова адміністрація
ГС – громадська спілка	ООП – особливі освітні потреби
ДНУ – державна наукова установа	РФ – Російська Федерація
ДОТ – деокуповані території	ССО – Сили Спеціальних Операцій
ДПА – державна підсумкова атестація	СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
ДСОЯ – Державна служба якості освіти	ТОТ – тимчасово окуповані території
ЗВО – заклад вищої освіти	УІРО – Український інститут розвитку освіти
ЗЗСО – заклад загальної середньої освіти	УЦОЯО – Український центр оцінювання якості освіти
ЗПО – заклад позашкільної освіти	ЦПР – Центр професійного розвитку
ЗСО – загальна середня освіта	DLC – Цифровий освітній центр
ЗСУ – Збройні Сили України	UNICEF – Дитячий фонд ООН
ІРЦ – інклюзивно-ресурсний центр	
КЗпП України – Кодекс законів про працю України	
ККУ – Кримінальний кодекс України	
КМУ – Кабінет Міністрів України	

Вступ

Україна відновить свою територіальну цілісність. Ми не знаємо, коли це станеться, але ми маємо бути готовими відновлювати освіту на наших землях і для наших співгромадян, які були в окупації. Ця “Біла книга” – не тільки опис викликів, із якими зіштовхується наша держава в процесі відновлення освіти, а й набір оптимальних рішень, що вже можуть впроваджуватися на загальнодержавному рівні.

Процес деокупації у сфері освіти – це те, що треба розпочинати до фактичного звільнення територій. Ми вже маємо визнавати рівень знань, здобутих нашими співгромадянами в окупації. Вже маємо дотягуватись дистанційною освітою до наших дітей, які наразі живуть в Криму та тимчасово окупованих районах Донецької, Луганської, Харківської, Херсонської та Запорізької областей. Вже готувати кадровий резерв і напрацьовувати шляхи когнітивної деокупації через освіту.

Зміст освіти, який ми принесемо на звільнені території, повинен враховувати основну мету російської системи освіти: знищення ідентичності дітей і формування ідентичності “общероссийской”. Тому завдання нашої формальної та неформальної освіти – розвіяти оману імперської пропаганди та відновити в дітей українську ідентичність.

У “Білій книзі” розглядаються сценарії рішень у процесі деокупації у сфері освіти та можливі наслідки кожного з них. Які сценарії реалізовувати – політичне рішення. Чим раніше таке рішення буде ухвалено, тим краще будуть опрацьовані та комуніковані ці питання. Мова освітнього процесу в перші роки після деокупації, доступ до професії вчителів, які впроваджували стандарти країни-окупанта, фінансова підтримка вчителів, які приїдуть на звільнену територію, – це неповний перелік аспектів.

Деокупація – це дорого. У книзі розглянуто фінансовий аспект відновлення освіти. Детально прораховані проекти, які спрямовані на встановлення української освіти на щойно звільнених територіях і тих, що вже десять років перебувають під владою ворога. Для державного бюджету воєнної та повоєнної України це великий виклик. Тому виважений підхід до вибору методів і інструментів відновлення освіти та підтримка світової спільноти в цьому процесі надзвичайно важливі.

Подяка команді аналітиків, яка працювала над “Білою книгою”, партнерам, завдяки яким ця робота стала можлива, та сотням освітян і управлінців, які поділилися власним досвідом відновлення.

Це не книга, яку потрібно відкласти на полицю до повної деокупації.

Це план, за яким потрібно рухатися вже.

*Роман Грищук,
народний депутат України,
Комітет Верховної Ради України з питань
освіти, науки та інновацій*

Резюме

У “Зеленій книзі: Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях”, підготовленій наприкінці 2023 року, було здійснено узагальнення вже наявних аналітичних матеріалів на тему освіти та її відновлення внаслідок тимчасової окупації, вивчення досвіду ДОТ, аналіз чинного нормативно-правового регулювання та рішень у цій сфері з метою надання подальших рекомендацій. “Зелена книга” охопила питання освітнього процесу на ТОТ, які впроваджують окупаційні адміністрації, а також відновлення освіти на ДОТ (мережу закладів освіти та їх забезпечення, моделі відновлення, питання кадрового резерву, доступу до професій і підходів до освітян, які залишалися на ТОТ), включення в український освітній простір (визнання знань, огляду викликів і ролі батьків (осіб, що їх замінюють) у цьому процесі), комунікаційну складову.

При підготовці “Білої книги: Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях” експерти/ки сфокусували свою увагу на варіантах рішень, які доцільно запровадити, масштабувати на державному рівні, а також уникнути або мінімізувати їхні наслідки з метою відновлення української освіти на ДОТ.

При підготовці обох книг відбулися консультації з представниками/цями органів державної влади та місцевого самоврядування, закладів освіти, профільними експертами/ками, студентством тощо. Консультації проводились також у форматі симуляційних ігор, воркшопів та опитувань. Експерти/ки брали до уваги інформацію (зокрема окремі рішення та програми, матеріали підручників, інформаційні повідомлення тощо), розміщену на ресурсах РФ та окупаційних адміністрацій. З метою збереження формулювань окремі цитати наводяться мовою оригіналу. У виносках надається переклад українською мовою.

У розділах “Білої книги: Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях” визначається:

1. Тривалість окупації, доступ до освіти в умовах тимчасової окупації, обсяг освітньої мережі, контингент учасників освітнього процесу, доступні освітні ресурси та безпекова ситуація є факторами, які впливають на забезпечення освіти після звільнення окупованих територій. Врахованими мають бути зміни, які відбулися в системі освіти, починаючи з 2014 року, і забезпечено координацію з загальною стратегією держави щодо ДОТ. З огляду на це запропоновані різні рішення: від забезпечення здобуття освіти дітьми/молоддю з ТОТ виключно на підконтрольній території України до розроблення та підготовки всіх заходів, які можуть

бути вчинені після деокупації. Кожне з цих рішень має свої переваги, недоліки та, відповідно, наслідки.

2. Оптимізація освітньої мережі на ДОТ є критично важливою. Вона має враховувати вже наявний досвід (наводиться окремий перелік) і фактори комунікації з учасниками освітнього процесу, супутні фінансові витрати тощо. Після деокупації територій частина учнівства вимушено продовжить своє навчання в дистанційному форматі. У зв'язку з цим ідеться про якісну підготовку вчительства, зокрема інформаційно-цифрової компетентності. Як можлива відповідь на виклики розглядається трансформація МУШ, державний дистанційний ЗЗСО з доступом для всіх, напрацювання контенту ВШО, використання досвіду організацій, що забезпечують освітній процес у дистанційному режимі. Учніське самоврядування, виїзди в інші регіони, діяльність молодіжних організацій, читацькі та розмовні клуби тощо забезпечать якісне позашкілля, а разом – включення в український освітній простір молоді з ДОТ. Створення ж батьківських шкіл на базі закладів освіти забезпечить формування свідомого ставлення до процесу виховання дитини та розглядається як спосіб подолання викликів, зокрема тих, які спричинені збройною агресією.
3. Наявність необхідної кількості освітян для відновлення освітнього процесу вбачається ключовим викликом. Із цим пов'язана потреба у глибинному аналізі мотивації, збільшення видатків на освіту в окремих регіонах. Серед шляхів залучення осіб до викладання на ДОТ розглядається залучення студентів педагогічних спеціальностей, працівників, які є ВПО або вимушено перебувають за кордоном, які не мають педагогічної освіти, ветеранів тощо. Впровадження строкової форми трудового договору може стати запобіжним фактором непрофесійної поведінки педагогічного працівника. Вчителі, які будуть залучені до роботи на ДОТ, повинні мати належні навички (зокрема, розуміти, як протидіяти російським наративам) і всі необхідні методичні рекомендації. Розглядається, що вчителі, які викладали на ТОТ, потенційно зможуть мати можливість зберегти посаду після проходження низки процедур: незалежного оцінювання, курсів підвищення кваліфікації, підписання Етичного кодексу тощо. Питання притягнення до кримінальної відповідальності визначається в межах кримінального процесу.
4. Ключовий акцент російських стандартів зроблено на формуванні патріотизму, “любви к Отечеству”¹. Відмінності, зокрема на ціннісному рівні, наявні в усіх галузях та особливо гострими є для мовно-літературної, громадянської та історичної. Такі заходи, як здійснення аналізу російських програм, створення адаптивних програм, створення

---

1 “Любові до Батьківщини”.

інструментів для об'єктивної оцінки освітніх втрат учнів тощо можуть бути здійснені освітніми установами ще до деокупації. Можливість використання російської мови як мови освітнього процесу в перший період після деокупації розглядається як один зі сценаріїв.

5. Такі нарративи як “Україна – неповноцінна держава”, “В Україні не російська окупація, а громадянська війна” були найвище оцінені з метою важливості спростування серед учасників опитування. Протидіяти російським нарративам доречно через такі орієнтири, як апелювання до історичних подій, роботу з членами громади, роз'яснення переваг громадянського суспільства тощо. “Нейтральні” і “невизначені” категорії населення є основними групами для взаємодії з метою подолання російських нарративів. Взаємодія ж має здійснюватись через всі можливі канали.
6. Окремо напрацьовано перелік проєктів, що до та після деокупації можуть бути реалізовані за підтримки міжнародних донорів. Ці проєкти матимуть значний вплив на якість відновлення освіти на ДОТ: детальний аналіз освіти в окремих регіонах, підвищення кваліфікації педагогічних працівників, батьківські школи, розроблення методичних матеріалів щодо викладання подій російсько-української війни тощо. Фінансові підрахунки навіть цих першочергових проєктів свідчать про дороговартісність процесу деокупації й відновлення національної освіти.

Розділ 1. Підходи до забезпечення освіти на ДОТ

1.1. Фактори, які впливають на забезпечення освіти на території, яка була тимчасово окупованою

Відновлення освіти після звільнення територій потребує врахування низки факторів, які впливатимуть на ефективність, безпечність і тривалість процесу відновлення освіти, кінцевим результатом якої має стати відповідність загальноукраїнським стандартам. Серед таких факторів слід виокремити такі:

- 1. Тривалість окупації.** Мають бути враховані особливості тимчасової окупації, яка відбулася в 2014 році та після 2022 року.
- 2. Доступ до освіти в умовах тимчасової окупації.** Слід брати до уваги процес навчання учнів і програм, які впроваджувалися. Передусім врахувати сам факт можливості здобуття освіти, оскільки певна група дітей/молоді могла опинитися поза процесом, можливості доступу до нього. Також серед здобувачів освіти на звільнених територіях одночасно можуть бути учні, які навчалися за українською програмою (дистанційно, виїхали на підконтрольні території та повернулися тощо), учні, які навчалися за програмою окупаційної адміністрації/держави-агресора (зокрема й дистанційно), а також програмами інших країн, поєднували навчання за різними програмами.
- 3. Обсяг освітньої мережі.** Серед варіантів того, наскільки великий обсяг пов'язаної між собою мережі деокуповано, слід враховувати як можливість збереження умов, чинних на початок 2024 року (тобто деокупованими є окремі території Київської, Чернігівської, Харківської, Херсонської областей), так і деокупацію окремих населених пунктів чи громад, окремих районів/областей чи їх адміністративних центрів, а також деокупацію всієї материкової частини України, АР Крим і м. Севастополь.
- 4. Контингент учасників освітнього процесу.** Фактор освітньої демографії має врахувати як наявність учнів та їхній досвід, так і наявність освітян. Щодо учнівства – їх має бути достатньо з огляду на перебування на ДОТ чи повернення з інших громад та з-за кордону, перебування на території держави-агресора. Щодо освітян – має бути достатня кількість кадрів: управлінців, учителів, психологів, медиків, соціальних робітників, технічного персоналу. Обсяг цих потреб необхідно додатково оцінити. Крім того, врахувати їхній досвід, зокрема переміщення у межах України або за кордон, перебування на ТОТ або території держави-агресора.

Водночас комбіновані випадки потребують кількісної і якісної оцінки як фактор впливу на відновлення освіти з метою найбільш ефективного оперування кадровим ресурсом, а саме врахування нового отриманого досвіду (наприклад, у разі професійної діяльності за кордоном, впровадження дистанційного навчання, роботи в закладі з унікальною стратегією та освітніми програмами тощо) або потреби підвищення кваліфікації (наприклад, у разі роботи в іншій галузі, за відсутності можливості проходити підвищення кваліфікації тощо). При оцінці факторів впливу необхідно враховувати діяльність освітян під час тимчасової окупації, яка має лежати як у межах кримінального процесу, так і в подальшому – у межах адміністративного, трудового законодавства.

5. **Доступні освітні ресурси.** Достатність ресурсів для відновлення, терміни та можливості для їх відновлення безпосередньо впливатимуть на формат впровадження освіти, а також відобразатимуть готовність держави Україна впроваджувати українську систему освіти. Мають бути враховані наявна інфраструктура, навчальні матеріали, можливість доступу до інтернету чи його швидке підключення, засоби логістики тощо.
6. **Безпекова ситуація.** Невід'ємним фактором відновлення освітнього процесу є забезпечення безпеки учасників освітнього процесу. У цьому чиннику доречним є виокремлення трьох безпекових зон:
  - **Червона зона** – території, розташовані в зоні бойових дій та/або регулярних обстрілів – це території, де відновлення навчального процесу в будь-якому офлайн-форматі унеможлиблюється, а у зв'язку з системною загрозою життю і здоров'ю населення здійснюється евакуація дітей. Доступ до освіти в такому разі й надалі забезпечуватиметься переважно в онлайн-форматі.

У Бериславській міській територіальній громаді (Херсонська область) після деокупації кількість учнів, що навчаються онлайн, зросла із 27 % від довоєнного показника станом на 1 вересня 2022 року до 59 % станом на 1 вересня 2023 року.

- **Жовта зона** – території, розташовані в зоні потенційного ураження та/або обстрілу, на яких навчальний процес можна відновити в онлайн або змішаному форматі за наявності укриттів. На таких територіях можуть створювати безпечні освітні простори та центри в укриттях для часткової офлайн-взаємодії у навчальному процесі.

Мережа цифрових освітніх центрів (digital learning centers, DLCs)². На базі таких просторів діти мають можливість долучитись до онлайн-уроків, виконувати домашні завдання, отримувати консультації від викладачів або психологів, взаємодіяти з однолітками.

- **Зелена зона** – території, віддалені від зони бойових дій, що не перебувають у зоні ураження, що дає змогу забезпечити відновлення навчального процесу в очному форматі з дотриманням безпекових заходів.

Всі ці фактори і їхні варіанти мають розглядати у сукупності для ухвалення найоптимальнішого рішення щодо впроваджуваного формату з відновлення освіти. Ключовим фактором і надалі має залишатись безпековий. Необхідно врахувати заходи, визначені Концепцією безпеки закладів освіти³. Передусім має йтися про створення безпечної інфраструктури закладів освіти та формування компетентностей безпеки в учасників освітнього процесу.

Забезпечення освіти на ДОТ має співвідноситись із загальними підходами держави. На національному рівні станом на кінець лютого 2024 року продовжується напрацювання загальної державної політики відновлення влади та реінтеграції населення деокупованих територій України. Планується, що документ визначатиме загальну рамку підходів до відновлення функціонування органів влади, прав і свобод людини і громадянина, реінтеграції населення ДОТ.

Визначення підходів на національному рівні є важливим у таких питаннях:

- формування кадрового резерву, їх підготовка та заохочення;
- кола осіб, які підлягають притягненню до відповідальності за злочини проти основ національної безпеки, зокрема колабораційну діяльність;
- підходів до документів, які отримані на ТОТ;
- протидії російським наративам і пропаганді.

Водночас залишається необхідність напрацювання профільними органами окремих рішень у сфері освіти. Так, вже зараз потрібні різноманітні навчальні програми для освітян та інших спеціалістів, залучених у освітній процес (зокрема, керівників, бухгалтерів), для роботи на ДОТ. Такі програми вже сьогодні будуть корисними для деокупованих територій та загалом для посилення кваліфікацій.

2 Цифрові освітні центри. URL: <https://www.dlc.org.ua/>

3 Про схвалення Концепції безпеки закладів освіти: Розпорядження КМУ від 7 квітня 2023 р. № 301-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2023-p#Text>

У частині ж включення осіб, зокрема і тих, які здійснювали освітню діяльність на ТОТ, в українській економічній простір важливим є визначення умов, які є прийнятними для цього (наприклад, проходження атестації та/або сертифікації, оцінки знань і кваліфікацій), їхніх напрямів. Протидія російським наративам і пропаганді має знайти своє відображення через зміст освіти, яка впроваджуватиметься на ДОТ. З огляду на це важливі їхня оцінка та напрацювання контраргументів з подальшим включенням у навчальні матеріали.

Забезпечення освіти для дітей та молоді з ТОТ має враховувати зміни, які відбулися у системі освіти з 2014 року.

Починаючи з 2014 року, українська освіта зазнала змін. Серед ключових слід визначити початок реформи “Нової української школи”, який передбачає наявність ціннісної та компетентнісної складових освіти, а також впровадження нових підходів і методів (наприклад, практико-орієнтованість, технологію дизайну уроків), ролі та вимог до вчителя (розроблення професійних стандартів, оновлені вимоги до підвищення кваліфікації, пілотний проєкт сертифікації), формування оновленої мережі закладів освіти та зміст (нові освітні стандарти та програми) освіти. Паралельно з цим активно розвиваються цифрові рішення у сфері освіти: розвиток “Всеукраїнської школи онлайн”, додатку “Вивчаю – не чекаю”, мобільний застосунок “Мрія”, національна система менеджменту освіти ПАК “АІКОМ” тощо. Також здійснено заходи до запровадження багаторівневої підтримки в освітньому процесі дітей з ООП та загалом створення умов для розвитку інклюзивної освіти. Процес трансформації та реагування на наслідки війни надалі продовжується на підконтрольній території України. Таким чином, для забезпечення освіти на ДОТ (особливо гостро постане для територій, які зазнали тимчасової окупації з 2014 року) потрібно здійснити всі ті процеси, які вже відбулися в освіті. З одного боку, їх відразу включають як систему заходів, а з другого – вони потребуватимуть як додаткової комунікації (з огляду на суттєву різницю підходів), так і трансформації тієї системи (її елементів), яка буде після деокупації (це передбачає й суттєві витрати). Наприклад, на ТОТ не забезпечується підтримка дітей з ООП: окупаційні адміністрації дотримуються позиції розділення учасників освітнього процесу, існування ІРЦ призупинено.

Водночас такий процес є двобічним, оскільки запропоновані рішення щодо подолання наслідків тимчасової окупації можна масштабувати та/або використати як складову загальної державної політики.

З метою відновлення освіти на територіях, які були тимчасово окупованими необхідними є залучення і координація міжнародної допомоги, національних і міжнародних організацій.

Значна роль у протидії наслідків збройної агресії належить національним і міжнародним партнерам. Їхня допомога полягає як в експертній, так і в фінансовій підтримці. Така підтримка надається і, вірогідніше за все, надаватиметься у майбутньому на різних рівнях. З огляду на це важливим є продовження співкоординації з метою уникнення дублювання та максимально ефективного використання ресурсу. У фокусі мають бути стратегії розвитку регіонів та окремих громад, які мають забезпечити спрямування ресурсів (у різних форматах) за найбільш доцільними напрямками з урахуванням фактичної ситуації та коригування відповідно до потенційних змін.

Також важливим є забезпечення здійснення низки заходів, спрямованих на деокупацію у співкоординації, які можна розглядати як підготовчий етап. У “Білій книзі” наведені приклади та фінансове обґрунтування тих заходів, які, на думку авторів, доречно реалізовувати невідкладно.

1.2. Варіанти рішень відновлення національної освіти на територіях, які зазнали тимчасової окупації

Забезпечення освіти на ДОТ слід розглядати безпосередньо у зв'язку з впровадженими рішеннями в освітній сфері щодо:

- територій, які перебувають під тимчасовою окупацією;
- територій, які були деокупованими;
- щодо територій, які будуть деокупованими.

Такий підхід обґрунтовується їхньою нерозривністю.

У цьому розділі наводяться варіанти того, що може робити чи не робити держава з наслідками кожного з рішень. Такі рішення мають стати виявленням політичної позиції держави.

Запропоновані нижче підходи розглядаються, враховуючи їхній поточний стан і проблеми (детальний опис надано в [“Зеленій книзі: Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях”](#)).

Поточний стан визначається в аспектах стану мережі, вчительства й учнівства відповідно. Підхід до визначення переваг і ризиків, наслідків включає також безпековий фактор, витрати, ідеологічний компонент.

Варіанти запропонованих рішень не є виключними. Запропоновано лише три; для них характерна протилежність підходів і їхня поміркованість.

Українська освіта на територіях, які перебувають під тимчасовою окупацією

Характерні риси:

- Відсутність ЗЗСО з українськими освітніми програмами, які функціонують у режимі офлайн. Окремі заклади та їхня супровідна інфраструктура зазнали руйнувань або пошкоджень. Переважна більшість ЗЗСО, місцезнаходженням яких є території, окуповані з лютого 2022 року (на відміну від попереднього періоду), переміщені та забезпечують часткове навчання в онлайн-форматі. Для їхньої роботи характерне зменшення кількості учнівства (пов'язане із різним місцем перебування і забезпеченням) та вчительства.

Вказана інформація потребує постійного статистичного оновлення зі сторони МОН, місцевих і регіональних управлінь для відслідковування змін.

- Обмежений доступ учнівства до української освіти з огляду на небезпеку, відсутній або обмежений доступ до інтернету, позицію батьків або осіб, що їх замінюють, а також загальний вплив (залякування, посилення наративів тощо), який здійснюють окупаційні адміністрації. Водночас частина учнівства продовжує навчання в українських ЗЗСО або потребує підтримки в здобутті знань за предметами українознавчого спрямування, підтримки зв'язків з державою Україна. Діти, які перебувають на територіях, окупованих із 2014 року, мають можливість навчатися дистанційно або у формі екстернату, проте не є цільовою групою більшості освітніх програм, донесення інформації щодо освітніх можливостей для них ускладнене, тощо.

Потреби учнівства, які продовжують навчання в українських ЗЗСО перебуваючи на ТОТ, абітурієнтів і студентства з ТОТ потребує додаткового вивчення.

- Переміщення освітян в інші регіони України та за кордон із продовженням роботи дистанційно (у ЗЗСО, які також перемістилися) або влаштуванням за місцем перебування. Частина освітян не працює у сфері освіти (наприклад, через неможливість працевлаштування за спеціальністю) або змінила напрям, посаду (наприклад, перехід із позиції вчителя математики на позицію вчителя початкових класів). Освітняни зіштовхуються з обмеженим доступом до учнівства, яке перебуває на ТОТ, потребують

поліпшення матеріально-технічних умов (передусім належної техніки), необхідних для здійснення професійної діяльності, додаткових навичок. Водночас частина освітян залишаються на ТОТ і можуть впроваджувати освітній процес за стандартами держави-агресора.

Потреби освітян із ТОТ вимагають додаткового вивчення.

Рішення щодо забезпечення освіти на ТОТ є роботою з обмеженим колом отримувачів послуг. Чисельність і запити можуть зазнавати змін і різнитися залежно від факторів впливу.

Рішення, які впроваджуються, також повинні враховувати позицію вчительства, яке продовжує докладати зусиль для забезпечення освіти дітей/молоді, які перебувають на ТОТ, і підтримання зв'язків. Пріоритетом має залишатись якість освіти.

Рішення щодо української освіти на територіях, які перебувають під тимчасовою окупацією, можуть полягати в такому:

Підтримка на підконтрольній території

Таке рішення полягатиме в підтриманні та посиленні виключно тих заходів, які будуть здійснюватись на підконтрольній території України. Спектр цих заходів може бути різним.

Переваги:

забезпечення можливості здобуття якісної освіти (відповідно до рівня знань, умінь і навичок, із використанням сучасних методів та інструментів, з належною матеріально-технічною базою, із забезпеченням психоемоційної підтримки) з можливістю моніторингу й оцінки. Рівень знань у дітей залежатиме виключно від місця стандартів за якими навчалась дитина. Як наслідок, буде максимально збережено однотипність учнівського контингенту. Це потенційно спростить подальшу роботу з учніством після деокупації. Діти/молодь, які навчалися в українських ЗЗСО, продовжать своє навчання та роботу переважно в Україні;

можливість залучення звільнених фахівців до роботи для покриття кадрової нестачі, зокрема і за суміжними напрямками або галузями. Водночас може зрости необхідність підвищення кваліфікацій вчителів, які певний період працювали з малими класами, проводили роботу за іншими напрямками тощо;

мінімізація безпекових ризиків для учнівства та їхніх батьків;

спрямування коштів на заходи, які є нагальними та дадуть свої результати у визначеній перспективі та з мінімізацією факторів впливу;

першочерговість задоволення потреб тих українців, які перебувають на підконтрольній території, зокрема тих, хто виїхав або перебуває на територіях бойових дій, ДОТ.

Недоліки:

формування великої групи українських дітей/молоді, щодо яких буде відсутнє розуміння їхнього портрета і зростання освітніх втрат, недовіри до держави Україна;

формування відчуття несправедливості в освітян, які доклали максимальну кількість зусиль для підтримання зв'язків, функціонування закладів освіти, а також подальше ухвалення рішення про їх неповернення з огляду на зміну умов;

зниження економічного розвитку країни в майбутньому внаслідок втрати доходу конкретних людей, які проживають на ТОТ, і держави;

підтвердження російських наративів унаслідок розривів зв'язків та загалом сприйняття українців в окупації.

Наслідок: значна кількість дітей/молоді після завершення навчання обиратиме рух у бік РФ, зростуть часові та фінансові витрати, спрямовані на реінтеграцію.

Підтримання

Таке рішення може передбачати навчання в дистанційному форматі або у формі екстернату, зокрема в ЗЗСО, які зазнали переміщення. Спектр цих заходів може бути різноманітним. Це рішення найближче до політики, яку нині впроваджує держава.

Переваги:

забезпечення можливості здобуття освіти з відсутністю належних можливостей моніторингу й оцінки її якості;

збереження частини освітньої мережі тих ЗЗСО, які виїхали, та їхніх фахівців;

не передбачається суттєва зростання витрат, проте через некомплектність окремих ЗО може бути зростання витрат;

часткове розвінчування російських наративів через підтримку зв'язків і загалом формування більш позитивного (ніж негативного) сприйняття держави Україна в окупації.

Недоліки:

наявність обмеженого розуміння українських дітей/молоді на ТОТ, їхнього портрета і зростання освітніх втрат, недовіри до держави Україна. Вибір дітей/молоді щодо продовження навчання в українських ЗЗСО та роботи в Україні буде залежати від можливостей виїзду та системи підтримки, запровадженої державою;

поступове скорочення мережі закладів у зв'язку зі зменшенням контингенту здобувачів освіти або їх штучне утримання для продовження роботи. Якість освіти, яка надається, залежатиме виключно від спроможностей і можливостей ЗЗСО й окремих педагогів;

безпекові ризики для учнівства та їхніх батьків можуть залишатися і залежатимуть від ситуації на ТОТ і рішень, які обирають для підтримання зв'язку між учасниками освітнього процесу;

необхідність отримання дотацій з огляду на відсутність або скорочення надходжень місцевих бюджетів громад, які повністю або частково перебувають у тимчасовій окупації;

задоволеними будуть потреби лише тих українців, які самостійно виявляють своє бажання та знаходять можливість продовжувати здобуття української освіти.

Наслідок: діти/молодь матимуть необхідний мінімум для продовження свого навчання в Україні. Водночас поступово зменшуватиметься кількість здобувачів української ЗСО, а часові та фінансові витрати, спрямовані на реінтеграцію людей після деокупації, будуть високими.

Залучення за будь-яких умов

Таке рішення може передбачати вивчення українознавчого компоненту, забезпечене на онлайн-платформі з високоякісним контентом, і можливість долучитись до синхронного навчання з вчителями (на базі визначених ЗЗСО чи з конкретними вчителями); окремі програми спрямовані на психологічну допомогу, медіаграмотність, програми з підготовки до НМТ та інтеграційні курси, зокрема і під час виїзду на підконтрольну територію України тощо.

Переваги:

забезпечення можливості здобуття освіти з якісними контентом, адаптованим до потреб конкретної цільової групи, зростання розуміння ними українського контексту, формування відчуття єдності, співучасті з процесами, які відбуваються на підконтрольній території. Максимальна підтримка сприятиме пошуку можливостей до виїзду та продовження навчання, подальшій зайнятості на підконтрольній території. Також буде забезпечено можливість отримання інформації з ТОТ від безпосередньої цільової групи;

посилення спроможностей освітньої мережі та фаховості конкретних освітян у їхній роботі з конкретною цільовою групою;

розроблення заходів, програм, які в подальшому можуть бути використані на ДОТ, враховує можливе скорочення зовнішньої фінансової підтримки, обмеження державного та місцевих бюджетів;

розвінчання російських наративів і загалом формування більш позитивного сприйняття України в окупації.

Недоліки:

непрогнозованість спроможності залучення значної кількості дітей/молоді. Вибір дітей/молоді щодо продовження навчання в українських ЗЗСО та роботи в Україні залежатиме від можливостей виїзду;

необхідність побудови нової системи та/або визначення конкретних ЗЗСО, освітян (зокрема і на конкурсній основі), відповідальних за роботу з ТОТ;

безпековий фактор, який залежатиме від захисту платформ, на яких розміщуватиметься освітній матеріал, каналів комунікації тощо;

значні витрати, спрямовані на підготовку та виготовлення навчальних матеріалів, забезпечення безпеки в інтернеті;

у разі тривалої окупації такі дії можуть вести до втрати довіри через завищені очікування.

Наслідок: потенційно більша кількість дітей може бути здобувачами української ЗСО, відпрацьованими будуть навчальні програми та матеріали, заздалегідь будуть підготовлені освітяни – у майбутньому це зменшить загальне навантаження (кадрове і фінансове).

Українська освіта на територіях, які деокуповані

До уваги мають бути взяті фактори, які вплинули на відновлення освіти після деокупації (додатково див. [розділ 1.1 “Фактори, які впливають на забезпечення освіти на території, яка була тимчасово окупованою”](#)).

Характеристика освіти та варіантів рішення потребує додаткового вивчення досвіду деокупованих громад, зокрема досліджень savED⁴. Це необхідно з огляду на визначення можливих ризиків, використання позитивного досвіду при відновленні освіти на територіях, які будуть деокупованими в майбутньому.

Подальші ідеї сформовані на підставі проведених консультацій з учасниками освітнього процесу.

Характерні риси:

- навчання здійснюється переважно в дистанційному форматі через безпекові ризики або руйнацію ЗЗСО, функціонує система позашкілля;
- кадровий дефіцит через переміщення освітян в інші регіони України, відсутність заходів підтримки для них після повернення;
- відчутна потреба населення у послугах психологічної підтримки;
- необхідність впровадження програми з надолуження освітніх втрат;
- мережа освітніх закладів може потребувати оптимізації та відновлення у зв'язку з пошкодженням або руйнацією;
- необхідність дофінансування з огляду на обмежені надходження до місцевих бюджетів.

Рішення щодо української освіти на територіях, які деокуповані в попередній період

Збереження статус-кво

Підхід базується на вирішенні поточних проблем у межах наявних ресурсів. Можливість залучення територіальними громадами, ЗЗСО зовнішньої допомоги від неурядових і міжнародних організацій.

4

savED. URL: <https://saved.foundation/>

Посилення заходів підтримки

Підхід може передбачати виділення додаткових субсидій із паралельним здійсненням заходів з оптимізації, більш централізоване залучення зовнішньої допомоги. Доречним є визначення заходів підтримки освітян (наприклад, доплати на умовах, визначених для працівників державних установ у зоні проведення бойових дій), створення освітніх центрів як місць взаємодії учасників освітнього процесу, підвищення ролі позашкілля.

Такий підхід частково дасть можливість зменшити навантаження місцевих бюджетів. Забезпечить певні гарантії та мінімальні заходи підтримки учасників освітнього процесу.

Відпрацювання всіх заходів підтримки

Підхід спрямований на здійснення всіх можливих заходів підтримки: фінансове забезпечення (субсидії, зовнішня допомога), залучення освітян і їх підтримка, оптимізація мережі та створення освітніх центрів, зростання ролі позашкілля тощо.

Такий підхід не виключає оптимізацію мережі та надалі залежить від безпекової ситуації (адаптивності до неї).

Як наслідок, це дасть змогу підвищити якість освіти, підтримати громади та ЗЗСО, учасників освітнього процесу. Також можуть бути відпрацьовані окремі елементи інтеграційних заходів після деокупації територій (наприклад, психологічна допомога).

Українська освіта на територіях, які будуть деокуповані

Характерні риси:

- наявність окремих рішень, спрямованих на відновлення освіти після деокупації (наприклад, початок процесу формування кадрового резерву), зокрема і з можливістю оцінки їх впровадження (наприклад, щодо процесу визнання знань і кваліфікацій, отриманих на ТОТ);
- наявність напрацювань, зокрема на рівні регіональних або місцевих стратегій, які включають питання відновлення освіти;
- неврахованими є особливості, пов'язані з тривалою окупацією окремих частин України, які вплинуть на відновлення освіти (наприклад, відсутність у програмі предметів з українознавчим компонентом, позашкілля як один з елементів російської пропаганди тощо);
- невизначеність часових рамок і територій, які будуть деокуповані в наступний період.

Рішення щодо забезпечення освіти на ТОТ є роботою з дуже широким колом освітньої спільноти.

Рішення можуть полягати в такому:

Статус-кво

Таке рішення полягає в збереженні обсягу впроваджених заходів, які є станом на сьогодні.

Переваги:	Недоліки
економія людського і фінансового ресурсу, які можуть бути направлені на сьогоденні потреби, частина з яких тривалий час залишається невирішеною;	неможливість швидкого забезпечення освіти після деокупації територій у найближчій перспективі, особливо гострим це буде для територій, які тривалий період перебувають в окупації;
враховує безпекові фактори;	накопичення переліку проблем, частина з яких може бути вирішена до деокупації території;
відповідає чинному законодавству та не порушує сталий підхід;	відкладення ухвалення та впровадження рішень, терміни щодо яких можуть бути критичними після деокупації. Водночас ухвалення рішень у стислі строки унеможливить належну оцінку даних, можливість проведення консультацій чи пілотних програм, що може призвести до системних помилок;
враховує відсутність даних, на підставі яких мають базуватися рішення;	відкладене фінансове навантаження з одночасною неможливістю прогнозування надходжень державного та місцевих бюджетів, отриманням зовнішньої фінансової допомоги після деокупації,
враховує підхід у сфері міжнародного права в частині зобов'язань із забезпечення освіти на ТОТ державою-окупантом;	підтвердження російського нарративу про те, що Україна не знає, що робити з цими територіями, і вони їй не потрібні, та використання цього в своїх цілях, зокрема комунікації на міжнародному рівні.
унеможлиблює маніпуляції щодо невиконаних обіцянок і зменшує рівень демотивації від завищених очікувань.	

Наслідок: основне навантаження припаде на період після деокупації. В умовах обмежених ресурсів частина питань не буде вирішена або їх вирішення буде не відповідати меті.

Часткова підготовка

Пропоноване рішення може передбачати здійснення заходів за окремими напрямками. Наприклад, підготовка навчальних матеріалів освітньої програми, яка врахує втрати та розриви, спричинені тимчасовою окупацією, проте без їх безпосереднього виготовлення.

Переваги:	Недоліки:
можливість частково оцінити ефективність впровадження рішень у пілотному форматі й одночасно сконцентруватись на окремих напрямках із можливістю реагувати на поточні зміни;	неможливість повного забезпечення освіти після деокупації територій у найближчій перспективі, особливо гострим це буде для територій, які тривалий період перебувають в окупації;
покроковий підхід дасть можливість сприйняти й адаптуватись до змін, запропонованих рішень (як учасників освітнього процесу, так і суспільства загалом), а також убезпечить від фокусування держави-агресора на цих діях з огляду на їхню розтягнутість у часі;	відсутність можливості оцінити окремі пропонувані рішення безпосередньо на цільовій групі;
можливість розподілу економічного та фінансового навантаження в часі (з розумними строками);	збереження певного формального підходу до реалізації заходів без розуміння строків реального впровадження з одночасним виникненням низки нових змінних;
спростування російських наративів і пропаганди в частині неготовності держави Україна нести відповідальність за свої території, а також сигнал міжнародній спільноті про чітке розуміння відновлення освіти, зокрема на територіях, які зазнали окупації протягом тривалого часу.	складність залучення фінансових ресурсів на напрями, які можуть дати свій результат у коротко- або середньостроковій перспективі.

Наслідок: буде здійснена частина підготовчих заходів, що зменшить навантаження після деокупації.

Повна підготовка

Пропоноване рішення може передбачати здійснення заходів до деокупації за усіма напрямками: від визначення імовірних розривів до моделювання варіантів освітньої мережі.

Переваги:

можливість систематизувати й узагальнити весь наявний досвід, отриманий протягом понад 10 років збройної агресії РФ проти України, в інших збройних конфліктах для впровадження найбільш ефективних рішень;

співвідношення з часовими рамками збройної агресії та характеру її розвитку, за яких неприйнятними є напівміри;

можливість залучення достатніх фінансових ресурсів, вплив яких буде відобразитись на інших сферах. Наприклад, навички роботи в постконфліктному суспільстві, здобуті освітянами кадрового резерву, будуть релевантними вже сьогодні в будь-якому населеному пункті України;

підхід виключає потребу реагувати у критичній ситуації після деокупації, оскільки передбачає розуміння дій для відновлення освіти в повному обсязі, враховуючи різні варіанти та можливість їх адаптації;

формування підтримки населення ТОТ унаслідок чіткого розуміння кроків держави Україна після деокупації. Водночас це надасть решті українців розуміння необхідності впроваджуваних заходів, ресурсів на них та унеможливить подальше розхитування ситуації всередині країни, спекуляції щодо впроваджуваних рішень тощо;

чіткий сигнал міжнародній спільноті щодо спроможностей і готовності забезпечити відновлення освіти на ДОТ як один із ключових елементів політики держави Україна після звільнення.

Недоліки:

необхідність періодичної актуалізації заходів, зокрема й у разі виникнення нових викликів або суттєвих змін обставин;

складність фінансового обґрунтування потреби впровадження рішень у поточних умовах за окремими напрямками;

можливість посилення РФ протидії в різних способах, зокрема через тиск, залякування місцевого населення;

варіант не виключає можливість опору зі сторони місцевого населення після деокупації, зокрема й спричиненого подальшою пропагандою зі сторони РФ;

не виключає критичного сприйняття міжнародною спільнотою у разі невідкріплення реальними діями, а також відсутністю аналогічних заходів у інших, зокрема суміжних сферах.

Наслідок: будуть здійснені всі підготовчі заходи та їх можливі варіанти після деокупації.

Висновки та рекомендації:

1. Такі фактори, як тривалість окупації, доступ до освіти в умовах тимчасової окупації, обсяг освітньої мережі, контингент учасників освітнього процесу, доступні освітні ресурси, а також безпекова ситуація, мають бути визначені при розробленні та реалізації заходів з відновлення освіти на ДОТ. Наскрізними аспектами при формуванні державної політики мають бути зміни, які відбулися в системі української освіти з 2014 року, загальний підхід держави щодо ДОТ, залучення та координація різних видів допомоги.
2. Рішення щодо ДОТ є нерозривними з рішеннями, які впроваджуються у сфері освіти щодо територій, які перебувають під тимчасовою окупацією, а також були деокупованими в попередній період.
3. Для ТОТ пропонуються такі варіанти рішень, як здобуття загальної середньої освіти дітьми/молоддю, які виключно на підконтрольній території, підтримка можливості здобуття ними загальної середньої освіти або їх максимальне залучення в український освітній простір. Водночас щодо поточних ДОТ розглядаються такі варіанти, як збереження статус-кво, посилення заходів підтримки або їх максимальне відпрацювання. Для територій, які будуть звільнені в майбутньому, окрім статус-кво, розглядається посилення заходів, які вживаються за окремим із напрямів у форматі тестування, розроблення та впровадження всіх підготовчих заходів, які можуть бути потрібні з прогнозуванням можливих сценаріїв.
4. Кожен із запропонованих варіантів рішень не є виключним і має свої переваги, недоліки та, відповідно, наслідки за результатом впровадження.
5. Впровадження всіх можливих заходів ще до деокупації територій переважає над збереженням статус-кво чи посиленням за окремими напрямами з огляду на те, що основне навантаження у їхніх випадках припадає на період після звільнення.

Розділ 2. Освітнє середовище на ДОТ

2.1. Розбудова ефективної мережі закладів освіти на ДОТ

Розбудова ефективної, оптимізованої мережі закладів освіти – одне з пріоритетних завдань реформування української освіти. Ідеться не тільки про економічну недоцільність утримання значної кількості будівель, а й про модернізацію опорних закладів, покращення рівня педагогічних працівників через конкурентні умови, створення додаткових освітніх просторів (бібліотеки, музеї, лабораторії, спортивні майданчики тощо). Поточний стан формування оптимальної мережі закладів освіти у територіальних громадах проаналізувала й описала ДСОЯ⁵.

Для ДОТ питання оптимізації мережі слід визначати як критичне, адже:

1. Частина закладів пошкоджена або повністю зруйнована та не може використовуватися для відновлення освітнього процесу навіть у середньостроковій перспективі.
2. Пошкоджені комунікації потребують значних видатків на відновлення, а отже, наявні заклади можуть бути не придатними для використання на повну потужність.
3. Частина дітей і педагогічних працівників назавжди змінили своє місце проживання, інша ж – може переміститися у зв'язку з відновлювальними заходами, а отже, змін зазнає освітній контингент.
4. ДОТ можуть залишатися подальшою зоною бойових дій, а отже, в окремих населених пунктах очне навчання стає неможливим або має специфіку в організації.
5. Сполучення між населеними пунктами може бути пошкоджене внаслідок бойових дій або заміноване, а отже, унеможлиблюється підвіз учнівства до закладів освіти.
6. Економічна ситуація в регіонах погіршилася через знищення підприємств і відтоку людей та в подальшому залежатиме від стратегії відновлення регіону, її ефективності. Одночасно з цим фінансування закладів освіти, заробітні плати освітян і можливості для дозвілля дітей залежатимуть від доходів місцевих бюджетів.

⁵ Формування оптимальної мережі закладів освіти: результати аналізу діяльності місцевих органів управління освітою. URL: <https://sqe.gov.ua/formuvannya-optimalnoi-merezhi-zakla/>

На початок 2022 року видатки на одного учня в Луганській області були найвищими в країні: 27 181 тис. грн, зокрема у міській місцевості – 22 021 тис. грн, у сільській – 44 537 тис. грн⁶. У майбутньому такі видатки на забезпечення кожної дитини освітою опиняються під ризиком через малі доходи громад й обмежене централізоване фінансування. Формування мережі має стати, зокрема, способом зменшення витрат.

Спираючись на досвід Луганщини, презентований у Стратегії розвитку освіти в регіоні⁷, **моделювання освітньої мережі на ДОТ може відбуватися за таким алгоритмом:**

1. Вивчення складу населення;
2. Дослідження налаштувань ВПО та людей, які перебувають за кордоном, щодо внутрішньо міграційних процесів (соціологічне дослідження щодо готовності повернутися на ДОТ і відповідних умов для цього);
3. Вивчення перспектив економічного розвитку регіону;
4. Вивчення кадрового потенціалу;
5. Аудит стану освітньої інфраструктури;
6. Проєктування освітньої мережі.

Кроки 1 та 5 доцільно здійснювати після деокупації регіону – вони безпосередньо залежать від характеру деокупації. Натомість крок 2, проведення соціологічного дослідження серед ВПО та людей, що перебувають за кордоном, щодо перспектив повернення і визначальних факторів у сфері освіти, уже зараз може допомогти сформувати мотиваційну програму з боку держави. Особливо в тих сферах, де держава розглядає ВПО як людський ресурс відновлення: наприклад, у формуванні педагогічного резерву для ДОТ. Це пов'язано і з кроком 4: розпочата МОН у жовтні 2023 року ініціатива з формування кадрового резерву потребує додаткового роз'яснення та промоції.

6 Стратегія відновлення та розвитку освіти Луганської області на 2023–2027 роки. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/11tvM-CeEj4Vc0zV8DFE9VnPYCXmWq>

7 Про затвердження Стратегії відновлення та розвитку освіти Луганської області на 2023–2027 роки. URL: https://loga.gov.ua/oda/documents/official/pro_zatverdzhennya_strategiyi_vidnovlennya_ta_rozvitku_osviti_luganskoyi

Успішний досвід оптимізації освітньої мережі має враховувати релевантний досвід та включати такі фактори:

- 1.** Політичне лідерство й управлінська рішучість. Ідеться про політичну підтримку змін головою громади, його/її готовність до комунікації з усіма учасниками освітнього процесу, готовність ухвалювати непопулярні, але критично важливі рішення з погляду економіки, демографії, безпеки.
- 2.** Завчасна та прозора комунікація. Необхідно певний час присвятити промокампанії змін: знайомство з планами оптимізації та їх перевагами, знайомство батьківства й учнівства з потенційними новими закладами освіти, промоція позитивного досвіду інших громад тощо. Нині проведення громадського обговорення є обов'язковим етапом у процесі оптимізації мережі у сільській місцевості. І хоча законодавством не визначений обов'язок здійснювати громадське обговорення у міській місцевості, рекомендується його проводити для уникнення можливих непорозумінь.
- 3.** Підготовка кількох варіантів Стратегій розвитку освіти з планом оптимізації мережі. Наявність кількох планів дасть змогу швидко ухвалювати рішення у випадку кардинальних змін: наприклад, руйнації приміщення закладу, що мав стати опорним, тощо.
- 4.** Турбота про педагогічних працівників. У випадку ліквідації чи організації закладів освіти важливо забезпечити підтримкою працівників: запропонувати вакансії в оновлених ЗО, зробити підбірку вакансій у найближчих громадах і сприяти взаємодії з ними, забезпечити курси перекваліфікації або підвищення кваліфікації для здобуття нової кваліфікації (наприклад, асистента вчителя або асистента дитини⁸), завчасно прокомунікувати заплановані зміни та можливості тощо.
- 5.** Збір даних та їх аналіз. За необхідності – прогнозування. Обов'язковими для врахування мають бути також такі чинники, як демографічна ситуація, наповнюваність ЗО відносно проектної потужності, кадрове забезпечення ЗО, ефективність використання навчальних приміщень, а також витрати на навчання одного учня, кількість учнів на одного вчителя, середня наповнюваність класів, тижневе навантаження на одного учня за інваріативною складовою типового навчального плану та навчальні години за індивідуальним навчальним планом, логістика, стан доріг, можливість забезпечити підвезення учнів тощо.

---

8 Асистент вчителя та асистент дитини виконують різні функції та мають різні обов'язки – роз'яснення МОН.
URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/asistent-vchitelya-ta-asistent-ditini-vikonuyut-rizni-funkcii-ta-mayut-rizni-obovyazki-rozlyasnennya-mon>

6. Забезпечення швидкого та безпечного підвезення учнівства та вчительства до ЗО. Ідеться про облаштування зупинок транспорту, побудови графіку й дотримання його, наявність комфортних шкільних автобусів, якість дорожнього покриття, відсутність ризикованих ділянок дороги тощо.
7. Забезпечення якісного харчування. Можливість забезпечення повноцінного якісного харчування в ЗО – другий важливий фактор для батьківства після забезпечення підвезення. Для ДОТ важливим стає фактор безкоштовного харчування для всіх учнів через потенційно низький рівень доходів батьків.
8. Підсилення позашкільної освіти. Важливість передусім зумовлена її роллю в протидії російській пропаганді. Заразом правильна організація позашкілля дає змогу вирішити й низку інших супутніх питань: надолуження освітніх втрат і розривів, підготовка до ЗНО/НМТ, впровадження курсів із вивчення або поліпшення української мови, включення профорієнтаційного компоненту в освітній процес, надання психоемоційної підтримки учням тощо.
9. Організоване залучення донорської підтримки. Ремонт і відбудова ЗО, облаштування укриттів, ремонт і забезпечення обладнанням кабінетів, заняття з надолуження освітніх втрат, заняття з психологами, передача канцелярських наборів, організація літніх таборів, підвищення кваліфікації шкільних команд – це неповний перелік практик підтримки з боку міжнародних неурядових організацій. Ефективна взаємодія з боку органів місцевого самоврядування може вирішити низку питань, що постануть перед освітніми управлінцям.

Окремо важливо усвідомлювати **витрати, що є супутніми в процесі оптимізації:**

1. Організація безпеки на маршруті шкільного транспорту;
2. Забезпечення якості дорожнього полотна, ремонт покриття;
3. Наявність облаштованих зупинок шкільного транспорту (за можливості – поруч зі спорудами цивільного захисту);
4. Наявність зручних і безпечних автобусів.

Слід зазначити, що ситуація зі шкільними автобусами нині критична. У 2022 році на потреби ЗСУ передали понад 1100 автобусів, ще 600 знищені, пошкоджені або перебувають на ТОТ. Станом на середину 2023 року ЗО на контрольованих територіях не вистачало 3000 автобусів⁹. Деокупація

⁹ Робимо освіту доступнішою: 493 шкільні автобуси невдовзі почнуть розвозити учнівство. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/robimo-osvitu-dostupnishoyu-493-shkilni-avtobusi-nevdovzi-pochnut-rozvoziti-uchnivstvo>

громад, оптимізація мережі і поступове відновлення очного навчання збільшить цей показник. Потенційним частковим рішенням є залучення міжнародної підтримки: у 2023 році Єврокомісія вже передала на потреби українських школярів 370 транспортних засобів¹⁰.

Необхідною при розробленні оновленої мережі є комунікаційна кампанія.

Вона має включати щонайменше такі аспекти:

- пропозиція щодо укрупненої шкільної мережі з новою схемою шкільних мікрорайонів;
- пропозиція щодо підвезення учнів із закритих до об'єднаних шкіл;
- пропозиція щодо інвестицій у школи, які прийматимуть нових учнів;
- пропозиція щодо змін у зайнятості вчителів і допоміжного персоналу, зокрема і пропозиція альтернативної зайнятості, якщо можливо;
- пропозиція щодо майбутнього використання будівель закладів, які будуть закриті;
- оцінка бюджетних наслідків оптимізації мережі¹¹.

Із досвіду громад, що вже проходять процес оптимізації, доцільно пропрацювати **такі тези для комунікації з учасниками освітнього процесу**¹²:

- Повнокомплектні школи дають змогу забезпечувати більш якісну освіту.
- Місцеве врядування за підтримки центральних органів влади спроможне забезпечити довізень дітей до опорних закладів за визначений нормами час.
- Оптимізована мережа забезпечує якісне різноманітне позашкільля.
- Оптимізація мережі не призводить до масового звільнення педагогічних працівників, а призводить до позитивної конкуренції.
- Для моделювання мережі на ДОТ доцільно вивчити релевантний досвід, який представлений у таблиці № 1 “Досвід громад для розбудови ефективної мережі на ДОТ”¹³.

---

¹⁰ . Олена Зеленська та Урсула фон дер Ляєн взяли участь у заході “Шкільні автобуси для України”. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/945494.html>

¹¹ Salar International. URL: <http://sklinternational.org.ua/2-%D0%BE%D0%BF%D1%82%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%B2%D1%96%D0%B4-%D0%B0-%D0%B4%D0%BE-%D1%8F/>

¹² Комунікація. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1xtXZ1skoXI&list=PLg8tedeYfNHsEJXEgyozd7PSIb-7J2hi-u&index=5&t=6s>

¹³ Віддати школярів на навчання в сусідню громаду: причини та наслідки нестандартних управлінських рішень. Досвід оптимізації шкільної мережі Носівської громади Чернігівської області. URL: <http://wiki.sklinternational.org.ua/practice/>

Таблиця № 1. Досвід громад для розбудови ефективної мережі на ДОТ

Громада	Інформація про громаду	Найкращі практики та рекомендації
Малинівська громада Харківської області ¹⁴	Частина території Малинівської селищної територіальної громади пів року перебувала в тимчасовій окупації. Внаслідок воєнних дій 100 % закладів освіти громади зазнали пошкоджень. Школи, садочки поступово відновлюються. Сьогодні учні громади навчаються дистанційно, школи не опалюються, не в усіх закладах освіти є укриття.	<p>Оптимізація мережі ЗО.</p> <p>На першому етапі (до завершення воєнних дій) учням старших класів запропоновано продовжити навчання в опорному закладі (лише онлайн-формат). На другому етапі буде проведена фактична оптимізація мережі, а саме підвезення учнів до опорного закладу.</p> <p>Створення освітнього хабу на базі відділу освіти¹⁵. Нині функціонує простір із мультимедійними пристроями, генератором, Starlink. Керівники ЗО були проінформовані про можливість користування хабом. Заходи відбуваються на підставі затверджених планів роботи ЗО.</p> <p>Проходить підвищення кваліфікації педагогічних працівників.</p> <p>Забезпечено підвезення учасників освітнього процесу. Заплановане облаштування окремого простору для людей пенсійного віку.</p> <p>Також:</p> <p>Відновлення позашкільця.</p> <p>У межах спільного проєкту UNICEF та Асоціації міст України в громаді обладнано укриття, в якому відновлено позашкільця у змішаному форматі.</p> <p>Забезпечення необхідним технічним обладнанням. За підтримки UNICEF та Харківської обласної військової адміністрації громада отримала ноутбуки, за підтримки Чугувської районної військової адміністрації – Starlink і, відповідно, безперебійний інтернет, за кошти громади – генератори.</p>

¹⁴ В якому стані навчальні заклади Малинівської громади. Фото. URL: <https://www.slk.kh.ua/oblast-online/malini-vka/u-akomu-stani-navcalni-zakladi-malivskoi-gromadi.html>

¹⁵ Відновлюють школи та роботу підприємств: як живе Малинівська громада. URL: <https://www.slk.kh.ua/oblast-online/malivka/vidnovluut-skoli-ta-robotu-pidpriemstv-ak-zive-malivska-gromada.html>

<p>Старосалтівська селищна рада Чугувського району Харківської області</p>	<p>Громада була деокупована в травні 2022 року.</p>	<p>Розроблення стратегії розвитку освіти¹⁶. Використано методики шведсько-українського проєкту “Підтримка децентралізації в Україні”. До обговорення Стратегії були запрошені освітяни й батьки, заздалегідь враховані інтереси учасників освітнього процесу. Залучення міжнародної підтримки для забезпечення потреб громади¹⁷.</p>
<p>Носівська територіальна громада Чернігівської області.</p>	<p>У 2022 році Чернігівська область була під постійними обстрілами. До початку воєнних дій на території громади спостерігалася негативна демографічна ситуація, фіксувалися зниження рівня знань, випадки булінгу. У школах наповнюваність становила 17–25 %. Часто один учитель викладав кілька дисциплін.</p>	<p>У громаді було продовжено розроблення плану змін мережі закладів освіти під час воєнного стану та його реалізацію¹⁸. Відділ освіти, сім'ї, молоді та спорту уже в квітні 2022 року оприлюднив звіт про результати проведення консультацій з громадськістю. Після ухвалення рішень про реорганізацію та ліквідацію проводився пошук можливостей працевлаштування педагогів шкіл: 100 % працівників були забезпечені іншим навантаженням у сфері освіти. Придбано один шкільний автобус на умовах співфінансування. Це дало змогу забезпечити підвезення всіх учнів із сільської місцевості до опорних шкіл. Ризиком для оптимізації стала відсутність усіх протоколів громадських зборів.</p>

16 Крайні практики управління освітою в громадах. URL: <http://wiki.sklinternational.org.ua/practice/>

17 Звіт Старосалтівської громади за 2023 рік. URL: <https://stsaltiv.gov.ua/news/zvit-starosaltivskoi-gromadi-za-2023-rik-2024-01-25>

18 Крайні практики управління освітою в громадах. URL: <http://wiki.sklinternational.org.ua/practice/>

<p>Баранівська територіальна громада Житомирської області</p>	<p>Баранівський ліцей № 2 має статус опорного закладу освіти. У ньому навчається 662 учні, які підвозяться з сіл Зеремля, Климентіївка, Вірля, Стара Гута.</p>	<p>Опорна школа як осередок розвитку STEM освіти¹⁹. У межах конкурсу UNICEF команда ліцею № 2 отримала фінансування на створення STEM-центрів/лабораторій. На заняття в ній гуманітарним відділом Баранівської міської ради забезпечено підвезення учнів із філій опорного закладу. Додатково лабораторією користується Баранівське професійне технічне училище.</p>
<p>Жмеринецька територіальна громада Вінницької області²⁰</p>	<p>30% шкіл в сільській місцевості громади – малокомплектні заклади, їх проектні потужності використовувалися частково. У 3 школах було забезпечено індивідуальне навчання через несформованість класів, фіксувалася недостатньо висока якість освітніх послуг у малокомплектних школах.</p>	<p>У процесі здійснення оптимізації, розпочатої у 2019 році, внаслідок адміністративно-територіальної реформи, мережа закладів освіти громади збільшилася на 17 шкіл. Станом на початок 2021 року в 11 школах, зокрема у філіях, розрахункова наповнюваність класів була вища фактичної на 55%. За результатами громадських обговорень ухвалено рішення ініціювати ліквідацію трьох філій опорних закладів та затверджено новий план змін мережі закладів освіти: документ передбачає пониження ступеня 10 ліцеїв до рівня гімназії, 6 із 10 шкіл є міськими. У результаті – забезпечено 100 % потребу учнів у підвезенні; ліквідовано індивідуальне навчання учнів не за станом здоров'я; забезпечено рівний доступ до якісних освітніх послуг учнів громади незалежно від місця їх проживання та підвищено якість освітніх послуг.</p>

19 Кращі практики управління освітою в громадах. URL: <http://wiki.sklinternational.org.ua/practice/>

20 Кращі практики управління освітою в громадах. URL: <http://wiki.sklinternational.org.ua/practice/процес-реформування-мережі-закладів/#more-2214>

		<p>Під час зустрічей із батьками найхвилюючішими питаннями були: організація безпечного підвезення дітей; можливості вибору закладу освіти, в якому діти продовжать навчання; ризики булінгу у випадку, якщо діти з сільської місцевості підуть на навчання в міську школу. Варто зауважити, що в частині випадків не вдалося зруйнувати стереотипи, упередження батьків. Як наслідок, попри готовність дітей продовжити навчання в міській школі, втричі менший час доїзду до неї, батьки учнів обрали опорний заклад у сільській місцевості.</p>
--	--	--

Слід зазначити, що в умовах тимчасової окупації окремих регіонів питання комунікації оптимізації мережі може бути контроверсійним. Спроба реорганізації Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського показала, що для представників тимчасово окупованих громад заклади освіти, що були релоковані, є символами спротиву й містком до домівки. Так само й на рівні ЗСО спостерігається спроба управлінців, учителів, батьків зберегти статус-кво. Попри те, що учні віддають перевагу офлайн-освіті (62 % опитаних)²¹, частина з них навчається дистанційно в ЗЗСО, фізичні будівлі яких перебувають в окупації. Доцільним вважається введення вимоги щодо відвідування закладу освіти за місцем перебування дитини.

Місцева влада може вже зараз залучати освітянську, батьківську, учнівську спільноти до моделювання мережі, звертаючись до послуг фасилітаторів. Таким шляхом нині рухається деокупована Великодимерська громада Київської області: у межах проєкту “Комплексні рішення для відновлення Великодимерської громади”, який реалізує ГС “Ре:Освіта” за підтримки Міжнародного фонду “Відродження”, моделювання мережі закладів освіти відбувається за модерацією Олега Фасолі²². Його команда розробила гру “Оптимізація шкільної мережі” – інструмент, що дає можливість незаангажовано подивитися на процес оптимізації та віднайти найкращі

21 Звіт за результатами дослідження “Війна та освіта. 2 роки повномасштабного вторгнення”.

22 Як сформувати ефективну мережу закладів освіти – ГС «Ре:Освіта» провела тренінг для Великодимерської громади. URL: <https://reosvita.org/novyny/yak-sformuvat-y-efektyvnu-merezh-zakladiv-osvity-gs-reosvita-provela-trening-dlya-velykodymerskoyi-gromady/>

рішення для окремих громад²³. Як можливий варіант підтримки громад на шляху до побудови ефективної мережі освітніх закладів пропонується підготувати тренерів і забезпечити їхню діяльність у громадах, які потребують послуг фасилітаторів у співпраці з програмою DOBRE²⁴. Ключовим фактором успішного проведення гри й втілення результатів у життя є залучення всіх стейкхолдерів.

Водночас важливість прозорості та завчасної комунікації підтверджується й при аналізі конфліктних ситуацій. Наприклад, у місті Краматорськ через регулярні бойові дії та наступ збройних сил держави-агресора суттєво зменшилася кількість учнівського контингенту, були знищені ЗЗСО № 15 та № 23. Це все є підставами для проведення оптимізації. Та керівники закладів, учителі, батьки зазначають, що вони були поставлені перед фактом оптимізації, що не враховує очевидні показники (як-от кількість учнів у ЗЗСО)²⁵. Досвід Краматорська порушує ще одне критичне питання: максимальна наповнюваність класів, що працюють у дистанційному режимі. Неврегульованість цього питання призводить до того, що в синхронному режимі навчаються понад 50 дітей, що унеможлиблює індивідуалізацію освітнього процесу, передбачену реформою НУШ, а також є надмірним навантаженням на вчительство.

---

23 У Лисянській громаді «пограли» в оптимізацію директори шкіл, депутати і батьки учнів. URL: <https://viche.ck.ua/lisyanshhina/u-lyyanskij-gromadi-pograly-v-optymizacziyu-dyrektory-shkil-deputaty-i-batky-uchniv/>

24 Як сформувати ефективну мережу закладів освіти – ГС «Ре:Освіта» провела тренінг для Великодимерської громади. URL: <https://reosvita.org/novyny/yak-sformuvat-efektyvnu-merezhu-zakladiv-osvity-gs-reosvita-provela-trening-dlya-velykodymerskoyi-gromady/>

25 У Лисянській громаді «пограли» в оптимізацію директори шкіл, депутати і батьки учнів. URL: <https://viche.ck.ua/lisyanshhina/u-lyyanskij-gromadi-pograly-v-optymizacziyu-dyrektory-shkil-deputaty-i-batky-uchniv/>

2.2. Моделі відновлення освітнього процесу. Роль дистанційної освіти

Після декупації територій частина учнівства вимушено продовжить своє навчання в дистанційному форматі. Переважно це буде спричинено безпековими факторами, неможливістю одночасно відновити навчання (через брак ресурсів, відновлення ЗО тощо). Така ситуація може зберігатися тривалий час, тому завдання всіх дотичних інституцій – зробити онлайн-формат навчання дієвим і таким, що мінімізує освітні втрати та розриви в українського учнівства.

Ефективне впровадження дистанційної освіти має передбачати якісну підготовку українського вчительства. Уже реалізована велика кількість безкоштовних онлайн-програм для розвитку інформаційно-цифрової компетентності. Їхніми загальними перевагами є низька вартість, можливість навчання в асинхронному режимі, уніфікованість викладеного матеріалу – усе те, що є критично важливим при швидкому одночасному навчанні великої кількості людей. Слабкими сторонами цих навчальних програм є майже повна відсутність практичної діяльності (що може бути надолужено через організацію практичних занять у ІППО та ЦПР або peer-to-peer²⁶ навчання у межах команд закладів освіти) та не обов'язковість підвищення кваліфікації за вказаним напрямом (що може бути змінено через введення відповідної відсоткової норми, як було з інклюзивним навчанням).

Інформаційно-цифрова компетентність українського вчительства потребує постійного вдосконалення. Слід враховувати, що така форма організації освітнього процесу вимагає підготовки: від забезпечення учасників освітнього процесу гаджетами до навчання вчителів методам та інструментам дистанційної освіти. Про це говорять і самі представники професії, і здобувачі освіти²⁷.

ІППО та громадські організації упродовж останніх років напрацьовували можливості підвищення рівня цифрової компетентності вчительства. Нині у відкритому доступі такі курси:

1. “Дізнайся: про дистанційне змішане навчання”²⁸ на платформі О.університет.

26 Інтерактивні матеріали Програми USAID DOBRE. URL: <https://decentralization.uacrisis.org/>

27 2022/2023 навчального року 1,5 млн дітей училися онлайн. URL: <https://t.me/UAmonogram/8286>

28 Дізнайся: про дистанційне і змішане навчання. URL: <https://osvitoria.university/courses/diznaysia/>

2. “Бери й роби: змішане та дистанційне навчання”²⁹ на платформі EdEra.
3. “Цифровий учитель”³⁰ на платформі EdEra.
4. “Учителі в курсі”³¹ на платформі EdEra.
5. “Цифрові навички для вчителів”³² на платформі Дія.Цифрова освіта.
6. “Інтерактивне навчання: інструменти та технології”³³ на платформі Дія. Цифрова освіта.
7. “Шкільне життя онлайн”³⁴ на платформі Prometheus тощо.

Такі практики мають бути продовжені й надалі, але з забезпеченням компоненту зворотного зв'язку.

Супутнім аспектом впровадження дистанційної форми освіти з позиції вчительства є:

Відсутність розробок уроків для дистанційного навчання. Більшість видавництв і авторських колективів пропонують розробки для традиційної фронтальної роботи. Елементи цих розробок можуть бути використані при підготовці дистанційного уроку, але не відтворені в логічній послідовності. Через це вчительство або вимушено вкладати більше часу в розроблення занять (що є вкрай складно через середнє навантаження 25 годин), або відтворювати в онлайн-форматі структуру та зміст офлайн-уроку (що негативно позначається на рівні засвоєння знань). Вирішенням зазначеної проблеми може стати розроблення поурочних планів до відео, що розміщені на платформі “Всеукраїнська школа онлайн”, і доступ до них із кабінету вчителя.

- **Недосконалість систем зворотного зв'язку й документообігу.** Досі фіксують випадки збою систем, примусу до ведення паперового й електронного документообігу, заповнення електронних систем окремими працівниками ЗО. Перехід на уніфіковані платформи, відмова від паперових носіїв позитивно впливають на обсяг учительського навантаження, зручність передачі даних при зміні місця проживання дитини й безпеку даних.

29   Онлайн-курс для вчителів Бери й роби. Змішане та дистанційне навчання. https://courses.ed-era.com/courses/course-v1:EdEra_Osvitoriya+BR102+2020/about

30   Цифровий учитель. URL: <https://study.ed-era.com/uk/courses/course/4033>

31   Учителі в курсі. URL: <https://study.ed-era.com/uk/courses/course/2915>

32   Цифрові навички для вчителів. URL: <https://osvita.diia.gov.ua/courses/serial-iz-tsyfrovoi-hramotnosti-dlia-vchyteliv>

33   Інтерактивне навчання: інструменти та технології. URL: <https://osvita.diia.gov.ua/courses/interactive-learning>

34   Шкільне життя онлайн. URL: https://prometheus.org.ua/course/course-v1:EWC+SL_ONLINE101+2022_T1

- **Забезпечення учасників освітнього процесу пристроями.** Попри активну роботу МОН та КМУ, не всі ЗО мають достатню кількість пристроїв, а частина пристроїв, за свідченням освітян, не мають достатньої потужності для проведення інтерактивних онлайн-занять.
- **Втома учнівства від синхронного навчання.** Ідеться про неможливість концентруватися і сприймати інформацію належним чином через неправильну організацію уроку та/або надмірний стрес в умовах війни. Дослідження свідчать, що 62 % дітей вважають офлайн-навчання більш ефективним³⁵.

Відповіддю на виклики може стати перезавантаження і масштабування МУШ. У 2022 році команда ЗО не була спроможною відповісти на всі запити, що виникли в результаті масової міграції та окупації. Та запит на створення освітньої екосистеми, яка об'єднує українських дітей у всьому світі й надає змогу здобувати знання й документи про освіту державного зразка на безоплатній основі залишається актуальним. Уже зараз відбувається процес оновлення МУШ. Метою проєкту в умовах сьогодення є збереження зв'язку з кожною дитиною незалежно від її місцезнаходження, забезпечити безперервний доступ до освітніх послуг, надати якісний навчальний контент і необхідну підтримку на всіх етапах освітнього процесу.

Найближчим часом родини зможуть обирати один із варіантів навчання:

1. Класичний формат: опанування всієї шкільної програми з подальшим отриманням документів про загальну середню освіту державного зразка.
2. Формат слухача (наприклад, для опанування українознавчого компоненту або підтримання вивчення окремих предметів), що не передбачає отримання документів. У разі внесення необхідних змін до законодавства слухачі курсів будуть отримувати сертифікати про успішне завершення курсу з кількістю навчальних годин: такий сертифікат може бути підставою для формування оцінки в ЗО слухача.

Аналіз потреб учнівської аудиторії підкреслює необхідність впровадити процедуру отримання документів про загальну середню освіту й для учнів, що є слухачами лише окремих дисциплін. Адже саме такий формат є оптимальним для дітей, що перебувають на ТОТ із огляду на їхню завантаженість у закладі освіти за місцем перебування й рівнем стресу. Тільки за таких умов МУШ стане актуальною для широкого кола учнівства.

Законодавча база, яка має врегулювати можливість зарахування сертифікатів замість окремих дисциплін, і впровадження повної дистанційної форми здобуття освіти на базі самої МУШ, нині розробляється. До процесу залуче-

ні МОН спільно з групою експертів із дистанційного навчання, представники МУШ.

Для управління освітнім процесом та з метою організації якісного дистанційного асинхронного навчання планується впродовж 2024 року інтеграція МУШ з освітнім проєктом “Мрія” та розроблення системи управління навчанням (LMS). Передбачається розроблення спеціального захищеного з’єднання, яке дасть змогу анонімізувати учнів на ТОТ для їхнього безпечного підключення до системи. Спеціальні модулі системи будуть додатково шифрувати надані користувачами дані для запобігання доступу до системи сторонніх осіб.

Необхідність розроблення LMS пов’язана з поточним станом процесів у МУШ. Учні, які вчаться на екстернатній формі здобуття освіти, отримують завдання та матеріали за допомогою електронної пошти з подальшою перевіркою набутих знань раз на семестр онлайн або офлайн. Учні освітніх центрів (афільованих із МУШ закладів середньої освіти, з якими укладені договори про співпрацю та меморандуми) отримують матеріали у своїх ЗО, а також залежно від організаційних особливостей співпраці отримують або не отримують документ про загальну середню освіту. Освітні центри працюють у 12 країнах світу. Вся необхідна документація та звітність готується без автоматизації таких процесів особисто відповідальними за певні напрями діяльності. Відповідно неможливим стає збільшення обсягу учнівського контингенту.

МУШ покликана забезпечити повноцінне асинхронне дистанційне навчання: на платформі планується розміщення онлайн-курсів шкільної програми (у пілотній версії – 10–11 класи, надалі – всі класи) з розробленими системами оцінювання, зворотного зв’язку, можливістю відслідковувати поступ дитини. Вчителі зможуть надавати консультації через платформу як у синхронному, так і в асинхронному форматі, коментувати домашні завдання, перевіряти завдання, надсилати миттєві повідомлення тощо.

При розробленні матеріалу важливо врахувати:

- запуск старшої профільної школи в 2027 році;
- наявність матеріалів на платформі ВШО відповідно до шкільної програми;
- наявність застосунку “Вивчаю – не чекаю”, що охоплює читацьку та математичну навички в початковій школі;
- відсутність навчальних матеріалів російською мовою;
- відсутність адаптованих програм для дітей із різними рівнями освітніх втрат;

- відсутність якісного інтернет-зв'язку на ДОТ для завантаження матеріалів великого розміру.

Виклики, які необхідно вирішити для впровадження платформи МУШ та її подальшої роботи із залучення дітей за кордоном, дітей – ВПО та дітей на ТОТ:

- Налагодження ефективної миттєвої комунікації між усіма учасниками освітнього процесу, яка нині відсутня через технічні можливості або обмеженість доступу до інтернету (особливо на ТОТ).
- Можливість швидко ухвалювати управлінські рішення: через відсутність у МУШ системи управління школою управлінські рішення ухвалюються із затримками або не ухвалюються взагалі.
- Розширення кількості учнів за допомогою дистанційного асинхронного навчання із залученням учнів із ДОТ і ТОТ, що буде залежати від зміни до законодавства.
- Підвищення мотивації до навчання за допомогою мотивувальних складників платформи, що потребує ретельного тестування та залучення великої кількості користувачів.
- Забезпечення безперервного навчання, що станом на зараз неможливе на ТОТ.

При цьому критично важливою є комунікація про можливості МУШ серед осіб, що залишилися в окупації, виїхали на контрольовану територію або за кордон. Ця комунікація має відбуватися і через роз'яснювальні сюжети в ефірі Національного марафону, і через публікації на новинних каналах, у соцмережах урядових установ, і через безпосередню передачу інформації від одного учасника освітнього процесу до іншого. При цьому важливо забезпечити:

- безпеку зацікавлених осіб;
- чіткий алгоритм дій для реєстрації на навчання;
- прозоре роз'яснення формату навчання та умов зарахування навчальних результатів.

Посилення комунікаційної кампанії пов'язано й із необхідністю відновити довіру до МУШ, що була підірвана слабкою організацією процесів у весь час існування закладу.

Оптимальним місцем для доступу до безперервного навчання можуть стати цифрові освітні центри. Відразу після деокупації та до відновлення повноцінного навчального процесу, зокрема через МУШ можливо організувати дистанційний освітній процес для підтримки безперервного

навчання. Кількість цифрових освітніх центрів на підконтрольних територіях безперервно росте³⁶, з'являються методичні рекомендації щодо організації навчання на їхній базі³⁷, виокремлюються найкращі практики впровадження³⁸. Відкриття DLCs у перші місяці після деокупації на базі безпечних просторів може стати запорукою повернення учнівства до навчання та взаємодії.

Використовуватись має наявна база ВШО. Розроблений контент охоплює всі теми всіх освітніх галузей, окрім дисциплін “Захист України” та “Фізична культура”, для 5–11-х класів. Уроки підготували вчителі за підтримки фахових методистів й акцептовані експертами УІРО. Поурочні, тематичні та фінальні тести з роз'ясненнями дають змогу учневі виміряти рівень знань. Наявність конспекту та субтитрів до відео роблять матеріали доступним для дітей із ООП (уроки пройшли перевірку на інклюзивність фахівцями UNICEF). Водночас наявність кабінету вчителя, можливість створювати класи та відслідковувати прогрес учнів робить ВШО оптимальною платформою для використання під час асинхронного дистанційного навчання.

Наявність відео у відкритому доступі на ютубі, а також методичні рекомендації до розробки уроків у форматі перевернутого класу³⁹, роблять платформу оптимальною для використання під час змішаного навчання. Розміщення матеріалів у відкритому доступі також дозволяє іншим освітнім платформам і програмам (МУШ, “Мрія” тощо) використовувати ВШО як бібліотеку матеріалів. З огляду на збройну агресію й тимчасову окупацію частини території України доцільно розробити адаптаційні й акселераційні програми та матеріали (зокрема і російською мовою) для розміщення на платформі.

Досвід організацій і закладів освіти, що продовжують підтримувати зв'язок з учнівством на ТОТ, має враховуватись при ухваленні рішень щодо організації освітнього процесу та вибору форм і методів роботи. Одним із них є проєкт SchoolToGo, що був створений українськими та словацькими волонтерами в 2022 році. Це платформа, на якій здійснюється синхронне й асинхронне навчання для дітей 1–11-х класів, що через збройну агресію РФ проти України не мають доступу до української системи освіти. Мета SchoolToGo полягає в тому, щоб кожна українська дитина знову потрапила до класу з україномовними вчителями й однокласниками та мала відчуття приналежності.

---

36 Цифрові освітні центри. URL: <https://www.dlc.org.ua/>

37 Звіт за результатами дослідження “Війна та освіта. 2 роки повномасштабного вторгнення”.

38 Моделі відновлення доступу до освіти в умовах війни на прикладі громад Київської, Житомирської та Чернігівської областей. URL: <https://drive.google.com/file/d/1JRq6FKd1nk96La9DfbANtpQcYNA6ELUy/view>

39 Що таке перевернуте навчання? URL: <https://teach-hub.com/scho-take-perevernute-navchannya/>

За роки роботи учнями проекту стали діти окремих частин ТОТ. Окрім можливості здобувати академічну освіту та надолужувати освітні втрати, їм пропонується позашкільна освіта (програмування, мистецтво, розвиток м'яких навичок), психологічна підтримка й видача документів про повну загальну середню освіту. Питання документів – одне з найбільш нагальних для SchoolToGo та схожих ініціатив. Оскільки заклад – це громадська організація, зареєстрована за кордоном, документи про освіту державного зразка своїм учням та ученицям вона надає на основі співпраці з ліцензованими українськими школами – Криворізькою гімназією № 121 та приватною школою Liberty School.

Все навчання в SchoolToGo є абсолютно безкоштовним, тому її діяльність залежить від донорської підтримки. Нині школа має співфінансування від Європейського Союзу.

Досвід SchoolToGo дає змогу визначити деякі елементи успішної роботи з дітьми з ТОТ:

1. Організація навчання в суботу, адже в будні діти вимушені відвідувати заклади окупаційного режиму.
2. Індивідуалізація освітнього процесу, адже йдеться про дітей із надмірним рівнем стресу через ризик небезпеки, недосипання, бойові дії. Це може бути скорочення обсягу матеріалу, альтернативні форми контролю, зміна термінів складання завдань.
3. Створення і використання інтенсивних програм, у яких методистами визначено змістове ядро, адже за короткий час необхідно скоротити розрив між дітьми з підконтрольних і тимчасово окупованих територій.
4. Створення платформ і вебсторінок, завантаження яких не вимагає високошвидкісного інтернету, адже повільне з'єднання (3G/EDGE) – часта проблема дітей із прифронтових і окупованих територій.
5. Класні години й години неформального спілкування між дітьми – додаткова цінність, адже йдеться про соціалізацію, приналежність і творення освітнього середовища.

2.3. Школа як спільний простір. Педагогіка партнерства

Одним із засадничих принципів НУШ є педагогіка партнерства – інтегральний підхід до спілкування, взаємодії та співпраці між учителем, учнем і батьками⁴⁰. Цей підхід у працях Василя Сухомлинського відображений у тріаді “школа – сім'я – громадськість” як середовища виховання дитини. Для ДОТ ця тріада може стати й середовищем повернення дорослих до українськості.

Створення батьківських шкіл на базі ЗО й формування свідомого ставлення до процесу виховання дитини⁴¹ у сучасних умовах зможе покрити такі теми:

- психоемоційна підтримка дитини, надання першої психологічної допомоги дитині (зокрема алгоритми поведінки під час обстрілів);
- організація дистанційного навчання вдома;
- цифрова грамотність для користування електронними освітніми платформами;
- вікові психологічні особливості дітей;
- статеве виховання (зокрема і запобігання насиллю й алгоритм дій у випадку порушень особистих кордонів).

Дослідження успішних практик педагогіки партнерства потребує детального вивчення з урахуванням особливостей українського суспільства та досвіду проживання в окупації.

Деякі практики вже опрацювали й оформили як кейси команди EdCamp Ukraine та ГО “Смарт освіта” в посібнику “Педагогіка партнерства: практики доброчесності”⁴². Описаний досвід Маріуполя, Вугледару, Херсону, Миколаєва, Кривого Рогу та Славутича показує можливості залучення батьківства в освітній процес і на більш поверхневих рівнях.

До підготовки матеріалів батьківської школи варто залучити широке коло спеціалістів. Важливим є комплексний підхід: розроблення базового онлайн-курсу, що буде доступний усім батькам на платформах типу “Дія.Освіта” або “Мегого.Серіали”, підготовка системи матеріалів для проведення групових

40 Краще разом. Що таке педагогіка партнерства і навіщо вона в НУШ. URL: <https://nus.org.ua/articles/pedagogika-partnerstva-shho-tse-take-ta-yak-zrozumity-chy-vona-ye-u-shkoli/>

41 В. О. Сухомлинський про взаємодію школи та сім'ї у вихованні моральних цінностей школярів. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/53035159.pdf>

42 Для освітян створили посібник про педагогіку партнерства і практики доброчесності. URL: <https://nus.org.ua/news/dlya-osvityan-stvoryly-posibnyk-pro-pedagogiku-partnerstva-i-praktyky-dobrochesnosti/>

занять на базі ЗО, підготовка фахівців, що будуть проводити заняття на місцях, з урахуванням можливості оплати їхньої роботи.

Заразом школа може бути і центром просвітництва громади. Для формування такої додаткової функції закладу освіти варто звернутися до досвіду країн, де схожа модель уже реалізована: США, Велика Британія, Ізраїль, Данія тощо. У цих та інших країнах широко розповсюджене поняття “community center”⁴³ – місце єднання мешканців громади на базі будівель культури, освіти, самоврядування тощо. Традиційно працівники community centers проводять заняття для людей усіх вікових груп, забезпечуючи реалізацію принципу навчання впродовж життя. На базі ЗЗСО можуть реалізовуватися різні ініціативи: курси з опанування української мови за різними рівнями; розмовні клуби українською мовою; тоддлер-клуби (заняття для дітей віком 1,5–3 роки та їхніх мам за методикою Марії Монтессорі); кіно- та книжкові клуби; волонтерство; Інститути третього віку та будь-які інші форми взаємодії, що є типовими для окремої місцевості. В Україні вже реалізований схожий досвід: у селищі Козельщина Полтавської області з 2020 року функціонує SmartProstir⁴⁴. Колишня бібліотека перетворилася на місце розвитку й дозвілля всіх мешканців громади, а також точкою перетинання учнів, батьків, бізнесменів, волонтерів, культурних діячів, ветеранів.

На базі ЗЗСО ДОТ доцільно розгортати мережу так званих вечірніх шкіл, що зможуть охопити максимальну кількість дорослого населення. Це один із варіантів вирішення проблеми про визнання знань і документів про повну загальну середню освіту серед осіб, що вже завершили навчання або з якихось причин не можуть відвідувати старшу школу попри бажання здобути відповідний рівень освіти. Вечірня форма здобуття освіти так само, як і дуальна форма профільної середньої освіти професійного спрямування, передбачені відповідним Положенням⁴⁵. Додатковою перевагою є те, що Положення вже передбачає можливість скорочення тривалості здобуття освіти за рішенням педагогічної ради ЗО (стандартна тривалість навчання у старшій школі вечірнього формату – 3 роки). Відповідно, учні можуть опановувати програму швидше, складати випускні тести та переходити до підтвердження рівня знань на наступних рівнях освіти.

У “вечірніх школах” на ДОТ можуть використовуватися програми, що

---

43 Community centers. URL: <https://www.countyhealthrankings.org/strategies-and-solutions/what-works-for-health/strategies/community-centers>

44 Smart Простір у Козельщині – проєкт Smart Foundation. URL: <https://youtu.be/kKP8W7HJKqs?si=G5jpbQaMSX-BN9TYm>

45 Про затвердження Положення про інституційну та дуальну форми здобуття повної загальної середньої освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України від 23 квітня 2019 року № 536. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0547-19#Text>

вже використовуються на підконтрольних територіях. Наприклад, у ЧЗШ № 1 Львівської області до переліку предметів для здобувачів освіти за вечірньою формою навчання входять: українська мова та література, зарубіжна література, англійська мова, математика, інформатика, історія України, всесвітня історія, правознавство, громадянська освіта, географія, економіка, біологія, екологія, фізика, астрономія, хімія, мистецтво – усього 17 годин на тиждень⁴⁶. Із огляду на те, що частину цих предметів мешканці ТОТ опанували за російськими стандартами, предмети вечірньої форми здобуття освіти на ДОТ можуть бути скорочені до такого переліку: українська мова та література, історія України, правознавство, громадянська освіта, географія, економіка – до 10 годин на тиждень із використанням технологій змішаного та дистанційного навчання. При розробці та затвердженні адаптованої програми для ДОТ також важливо врахувати питання мови освітнього процесу та наративи російської пропаганди, спростування яких має бути закладено в зміст освіти.

Додатковою перевагою організації вечірньої форми здобуття освіти, окрім залучення дорослого населення до української системи освіти, є довантаження педагогічних працівників у малокомплектних закладах.

46

Освітня програма ЧЗШ. URL: https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2021/09/2021_OP_VSH-1.doc

2.4. Роль позашкілля у відновленні національної освіти на ДОТ

Одним із ключових інструментів російської пропаганди на ТОТ є позашкілля. Численні новини свідчать про те, що окупаційні адміністрації системно організовують виїзд молоді на територію РФ на відпочинок. На місцях створюються і підтримуються молодіжні гуртки й рухи національно-патріотичного спрямування. Усе це має на меті когнітивне привернення молоді на бік держави-агресора⁴⁷. Детальний аналіз позашкільної освіти на ТОТ представлений у розділі “Освітній процес на тимчасово окупованих територіях, який впроваджують окупаційні адміністрації” Зеленої книги “Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях”. Таким чином сформовано (незалежно від форматів залучення) відчуття єднання й залученості, яке після звільнення територій має бути заповнене новим українським змістом.

Побудова ефективної системи позашкільних занять має стати першочерговим завданням освітніх управлінців. Нині МОН вже визначило ключові напрями позашкільної освіти в Україні: національно-патріотична, науково-технічна, соціально-реабілітаційна й оздоровча сфери⁴⁸. З огляду на це важливо враховувати ризики й слабкі сторони кожного з ключових напрямів при впровадженні на ДОТ. Ключові із них викладені в таблиці № 2 “Впровадження ключових напрямів позашкілля на ДОТ”.

Дискусійною залишається роль гуманітарної складової в позашкільлі та в освіті загалом. Нині вона не визначена МОН як пріоритетна, але саме гуманітарна освіта вважається такою, що спроможна формувати цінності та ставлення майбутніх поколінь⁴⁹. Включення курсів із вивчення мови, літератури, культури, історії сприятиме всебічному розвитку особистостей і ненав'язливому формуванню проукраїнської свідомості.

47 Молодіжні рухи як інструмент індоктринації і милітаризації. URL: <https://almenda.org/molodizhni-ruxi-yak-instrument-indoktrinacii-i-militarizacii-na-okupovanix-teritoriyax/>

48 Позашкільна освіта 2023: сучасні виклики та рішення в умовах війни. URL: <https://upmp.news/ua-in-ukraine/pozashkilna-osvita-2023-suchasni-vyklyky-ta-rishennya-v-umovah-vijny/>

49 Гуманітарне знання – вакцинація проти невігластва. URL: <https://osvitoria.media/experience/gumani-tarne-znannya-vaktsynatsiya-proty-neviglastva/>

Таблиця № 2. Впровадження ключових напрямів позашкілля на ДОТ

Напрямок	Важливість впровадження	Ризики та недоліки впровадження
Національно-патріотичний	<ul style="list-style-type: none"> • Протидія російській пропаганді, спростування їхнього бачення російсько-української війни. • Формування проукраїнської свідомості молоді і, як наслідок, – унеможливлення сепаратистських настроїв у майбутньому. 	<ul style="list-style-type: none"> • Спротив із боку батьківства. • Підґрунтя для російської пропаганди для підігрівання образу України як “нацистської” держави. • Розхитування свідомості молоді через різке перетягування їх до протилежних позицій за короткий проміжок часу.
Науково-технічний	<ul style="list-style-type: none"> • Підвищення рівня відповідних компетентностей серед учнівства і, як наслідок, – зміцнення позицій українських школярів у відповідних світових рейтингах. • Профорієнтаційна робота й заохочення молоді до вступу на наукові, технічні, інженерні спеціальності, що є критичними для відбудови та розвитку країни. • Можливість оновлення STEM-просторів, які будуть використовувати вся громада. 	<ul style="list-style-type: none"> • Потреба у підготовці фахівців, що спроможні працювати з дітьми за вказаними напрямами, і гідне фінансове забезпечення. • Необхідність обладнання кабінетів, лабораторій та закупки дороговартісних матеріалів, деякі з яких потребуватимуть постійного оновлення (наприклад, картриджі 3D-принтерів).
Соціально-реабілітаційний	<ul style="list-style-type: none"> • Забезпечення психоемоційної підтримки учнів. • Адаптація дітей, що не мали регулярних контактів із однолітками, до групової взаємодії. • Розвантаження фахівців ІРЦ через проведення занять відповідно до наданих рекомендацій працівниками позашкілля. 	<ul style="list-style-type: none"> • Необхідність різнобічної підготовки працівників позашкілля, що потребує видатків і створення відповідних програм підвищення кваліфікації.

Оздоровчий	<ul style="list-style-type: none"> • Забезпечення фізичного та психоемоційного відновлення дітей, що зазнали досвіду окупації та бойових дій. • Інтеграція дітей із ДОТ в український простір через неформальне знайомство з дітьми з інших регіонів. • Впровадження патріотичного компоненту в оздоровчу програму. 	<ul style="list-style-type: none"> • Неготовність батьків відпускати дітей в інші регіони. • Високі видатки на забезпечення оздоровленням кожної дитини.
------------	--	--

Для забезпечення якісного позашкілля необхідним є розроблення та впровадження на ДОТ різноманітних програм. Серед яких можуть бути:

1. Дискусія та дебати. Мета полягає в розвитку критичного мислення, навичок аргументації та вміння ефективно висловлювати свої погляди у публічному обговоренні. В учнівства буде змога побачити переваги й недоліки певних позицій і зрозуміти опонентів. Ігровий формат також дасть змогу у непрямій формі прожити конфліктні ситуації, що можуть виникати через розбіжності у поглядах учасників освітнього процесу в реальному житті.
2. Образотворче мистецтво. Мета полягає в розкритті та розвитку творчих здібностей, формуванні їхньої художньої культури та сприянні розумінню різноманітності мистецтва. Крім того, це сприятиме розвитку естетичного смаку та вміння виражати власні емоції та думки через мову образів. Залучення як прикладів творів українського мистецтва, ознайомлення з трагічними долями митців за часів Російської імперії та СРСР сприятиме формуванню поважливого ставлення до рідної культури й розуміння ролі українського мистецтва у світовому контексті.
3. Розмовний клуб: українська мова. Мета полягає у створенні сприятливого середовища для покращення комунікативних навичок і поглиблення знань із української мови серед молоді. Клуб спрямований на підтримку активного спілкування, обміну думками, а разом — розширення лексичного запасу та вдосконалення вимови. Використання таких форм роботи, як дискусії, ігри та рольові вправи, дасть змогу у м'якій формі прожити різні життєві ситуації та доторкнутися до гострих тем. У випадку, якщо українська мова вивчається як іноземна (для територій, що перебувають в окупації з 2014 року) ідеться також про можливість переходити до спілкування українською мовою в безпечному, підтримуючому середовищі. На базі позашкільних закладів доцільно створювати й розмовні клуби українською і для дорослого населення.

4. Розмовний клуб: англійська мова. Мета полягає в створенні безпечного та мотивованого середовища для покращення комунікативних навичок. Розмовний клуб сприятиме поліпшенню англійської мови в дорослого населення, розумінню культурних особливостей, взаєморозумінню, доступу українських спеціалістів на міжнародний ринок праці – усе, що передбачено проектом Закону про застосування англійської мови в Україні⁵⁰. Заразом формуватиметься сприйняття українською молоддю себе як частини так званого “західного світу”.
5. Читацький клуб: українська сучасна дитяча література. Мета полягає в створенні сприятливого середовища для вивчення та обговорення творів поза шкільною програмою. Клуб спрямований на підтримку читацької активності серед дітей, розвиток їхнього критичного мислення та літературного смаку. Учасники зможуть мати можливість обговорювати різноманітні аспекти книг, вивчати творчість сучасних українських авторів для дітей, а також висловлювати власні думки й емоції стосовно прочитаного. Читацький клуб сприятиме розвитку мовленнєвих та аналітичних навичок, а також поглибить розуміння культурної спадщини та цінностей української літератури серед молодших читачів.
6. Історія України. Мета полягає в системному вивченні та розумінні історичних подій, а також формуванні об’єктивного уявлення про минуле, розвитку критичного мислення та аналітичних здібностей стосовно історичних процесів. Учасники матимуть можливість вивчати ключові етапи історії України, розглядати різні історичні джерела та документи, а також розуміти взаємозв’язки і вплив історичних подій на формування сучасного українського суспільства. Курс також сприяє вихованню патріотичного ставлення до власної історії та розумінню її місця в контексті світового розвитку, руйнації російських наративів про несправжність або неспроможність української держави.

50 Проект Закону про застосування англійської мови в Україні. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42201>

7. Критичне мислення. Мета полягає в розвитку навичок аналізу, оцінки та розуміння інформації з об'єктивної перспективи. Курс спрямований на формування у молоді здатності розрізняти факти й судження, визначати та аналізувати підтексти, розпізнавати логічні зв'язки та переконливість доказів. Робота з сучасними джерелами інформації (телеграм-канали, тікток тощо) дасть змогу сформувати скептичне ставлення до будь-якої неперевіреної інформації, зокрема й тієї, яку “просуває” держава-агресор.
8. Перша домедична допомога. Курс має на меті передати учасникам необхідні знання та навички для надання дієвої допомоги у випадках травм і раптових станів до приїзду медичних фахівців. Курс включатиме теоретичний матеріал, практичні вправи та симуляції, щоб учасники могли освоїти необхідні навички надання першої допомоги в реальних ситуаціях. Крім того, курс може зосереджуватися на комунікації в екстрених ситуаціях і координації дій у групі для ефективної взаємодії при наданні допомоги постраждалим. Навчені тренери курсу й обладнання для симуляцій можуть залучатися до проведення занять в усіх освітніх закладах громади, на підприємствах тощо.
9. Громадянсько-правничий клуб: підвищення обізнаності учасників в основах функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні та взаємодії з ними, в інструментах участі та захисту прав. Оскільки низький рівень правничої освіти серед учнівства особливо актуалізується на ТОТ і ДОТ, де діти та молодь перебувають/перебували в правовому полі держави-агресора. Такий курс може відбуватися у форматах лекцій, тренінгів, воркшопів і симуляційних ігор, що включали б практичні вправи з моделювання засідань органів влади, розроблення петицій та звернень громадян, алгоритмів захисту прав у разі їх порушення.

Кожен із цих курсів має бути розроблений і розповсюджений командами МОН і підпорядкованих структур із залученням Міжнародної асоціації позашкільної освіти (МАПО), а також державних ЗПО: Національного центру “Мала академія наук України”, Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді, Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді, Українського державного центру позашкільної освіти.

Найкращий досвід кожної із цих установ описаний у Рекомендаціях щодо організації освітньої діяльності закладів позашкільної освіти за основними напрямками у 2023/2024 н. р. і від МОН⁵¹.

Залучення міжнародної фінансової та експертної підтримки для розроблення та пілотування зазначених курсів дасть змогу вже в найближчий час створити якісний продукт для використання в усіх регіонах України. Частково зазначені курси вже розміщені у “Скарбничці досвіду” ІМЗО⁵².

Допоміжними в розробці інших матеріалів стануть наративи, виокремлені в [Додатку 1 “Зеленої книги. Відновлення освіти на деокупованих територіях”](#), та відповідні контрнаративи.

Також, за даними дослідження “Клубу добродіїв”⁵³, 42 % підлітків України відвідували б простори неформального спілкування, а також такі форми дозвілля, як: спортивні заняття, зустрічі з відомими людьми, гуртки та студії, хенд-мейд майстерні, кінотеатр, інтернет-клуби для самостійної роботи, тьюторські та репетиторські групи, бібліотеку. Такі варіанти дозвілля можуть впровадити в ЗПО й самі учні: навчання “рівний – рівному” давно визнається більш ефективним для вікових категорій, яким властиве заперечення позицій дорослих⁵⁴.

Додатково на базі позашкільних центрів можуть створюватися проєктні та волонтерські центри – місця соціальної реалізації учнів регіону. За підтримки вихователів діти можуть розробляти рішення для громади й докласти зусилля для його реалізації. Схожий досвід втілений ГО “ДОККУ” для 20 громад по всій країні: уже зараз “Громадський бюджет на дитячі мрії” втілює проєкти з облаштування шкільних подвір’їв, спортивних просторів, бібліотек тощо⁵⁵. Проєкт UActive реалізується для дітей Київської (деокуповані громади), Чернігівської, Миколаївської областей: у його межах команди можуть отримати 5000 доларів для реалізації проєктів. Аналогічний досвід молодь може здобути, долучившись до проєкту Upshift, який так само функціонував у деяких містах, що нині є ТОТ або територією проведення бойових дій. Завдяки таким активностям формуватиметься

51 Про організацію освітньої діяльності в закладах позашкільної освіти у 2023/2024 навчальному році. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/64e/df5/e30/64edf5e3098b3964282432.pdf>

52 Скарбничка досвіду. URL: <https://imzo.gov.ua/osvita/pozashkilna-osvita-ta-vihovna-robot/pozashkil-lia-skarbnychka-dosvidu/>

53 90 % українських підлітків хочуть бути корисними у відбудові України. Дослідження Клубу Добродіїв. URL: <https://dobrodiy.club/novyny/teenagers-research/>

54 Упровадження навчання “рівний – рівному” в університеті для мотивації студентів (на прикладі викладання іноземної мови). URL: <https://ul-journal.org/index.php/journal/article/download/90/86/>

55 Громадський бюджет на дитячі мрії. URL: <https://decide.in.ua/gromadskiy-byudzhet-na-dytyachi-mriyi/>

громадянська та підприємницька компетентності учнів, а також розвиватиметься інфраструктура громади. Ще одна цінність перелічених програм – можливість додаткового заробітку для педагогічних працівників, що зголосяться долучитися до проекту як ментори. В умовах обмеженого державного фінансування такі можливості стають критично важливими для підтримки рівня життя мешканців громад, зокрема й у канікулярний період, під час якого фіксується переведення педагогічних працівників на простій.

Ще одним елементом залученості молоді в суспільні процеси має стати учнівське самоврядування. Його робота має бути забезпечена не для виконання формальних вимог, а для реалізації учнівського потенціалу й задоволення потреб молоді. Яскравим прикладом є шкільний парламент Валківського ліцею ім. О. Васельського (Харківська область)⁵⁶, діяльність якого має позитивний вплив на рівні міста. Під час залученості до учнівського самоврядування школярі опановують навички дослідження потреб, обґрунтування точки зору, проєктного менеджменту, а також можуть змінювати простір школи й громади під потреби молоді. Одним із лідерів розвитку учнівських самоврядувань є Програма підтримки освітніх реформ в Україні “Демократична школа”: уже доступні навчальні програми для кураторів самоврядувань, матеріали для лідерів із учнівського кола, а також найкращі практики країни⁵⁷. Вивчення презентованого досвіду й прицільна робота з учнівським самоврядуванням на ДОТ має стати окремим напрямом роботи освітньої спільноти.

Додатковим інструментом розвитку громадянських компетентностей можуть слугувати виїзні табори у форматі ToT (тренінги для тренерів) для представників учнівського самоврядування та ініціативної молоді, які в подальшому могли б проводити уроки демократичної освіти у власних закладах освіти. Такий підхід не лише сприятиме розвитку їх громадянських компетентностей, а й масштабуванню знань і навичок, формуванню спільноти та ширшій соціальній інтеграції дітей та молоді в український громадянський простір.

Елементом позашкільля мають стати виїзди в інші регіони країни. Вони мають включати три складові: краєзнавчу, навчальну (надолуження освітніх втрат і розривів) і психологічно-реабілітаційну. Такі виїзди можуть і познайомити молодь із культурним багатством України, нівелюючи вплив російської пропаганди з тезою про недолугість держави, і сприяти психоемоційному відновленню.

Зі стабілізацією безпекової ситуації доцільною є організація програм

---

56 Виховати місто. Як працює шкільний парламент у Валках. URL: <https://nus.org.ua/articles/vyhovaty-mis-to-yak-pratsyuye-shkilnyj-parlament-u-valkah/>

57 Учніське самоврядування. URL: <https://www.schools-for-democracy.org/student-self-government/>

обміну між дітьми з різних регіонів. Саме цей компонент був зазначений як найбільш вагомий серед учасників воркшопів у межах проекту. Ідеться про подолання стереотипів щодо представників певних регіонів, дослідження культурного різноманіття України, формування сталих зв'язків між молоддю для майбутньої співпраці.

Молодіжні виховні організації матимуть позитивний вплив на формування проукраїнської свідомості молоді. Найвідоміша з них – “Пласт” – функціонувала в Донецьку до 2014 року і в Маріуполі до 2022 року. Практичні форми національно-патріотичного виховання⁵⁸, які використовують пластуни, є доцільними для впровадження в позашкільля на ДОТ. Додаткова цінність підтримки функціонування організацій типу “Пласт” на ДОТ – залучення дорослих як вихователів.

Доречним є і створення осередків Української академії лідерства (один із них функціонував у Маріуполі до 2022 року) і залучення до активностей Академії учнів середньої та старшої школи. Таким чином забезпечуватиметься всебічний розвиток активної молоді регіону, посилюватиметься волонтерський рух, створюватиметься позитивний образ молодого лідера для наслідування молодшими поколіннями.

Використання альтернативних форм і методів формування громадянської компетентності на системній основі має бути основою роботи з учнями на ДОТ. Мають використовуватися методи ігрофікації освітнього процесу. Додатково рекомендується розробити методичні рекомендації для формування громадянської компетентності саме в дітей із ДОТ, адже в цьому випадку потрібна більш глибока робота, зокрема і з наративами, що регулярно насаджуються російською пропагандою. Це вже є частиною реалізації Концепції громадянської освіти в Україні⁵⁹, дискусивним залишається лише питання строків реалізації заходів (нині аналіз наративів країни-окупанта має бути здійснений до 2026 року).

Ризиком для всієї системи позашкільної освіти є питання фінансування й утримання закладів. Відповідно до статті 14 ЗУ “Про освіту” фінансування позашкільної освіти здійснюється за кошти засновника, державного та/або місцевих бюджетів, батьків, зіншихджерел, незаборонених законодавством⁶⁰. Потенційно органи місцевого самоврядування не матимуть змоги утримувати позашкільні заклади – ця тенденція простежується в моніторинговому дослідженні (вивченні питання) щодо забезпечення доступу до якісної

58 Практичні форми національно-патріотичного виховання за досвідом Пласту. URL: <https://plastovabanka.org.ua/dumka/praktychni-formy-naatsionalno-patriotychnoho-vyhovannya-za-dosvidom-plastu/>

59 Про затвердження плану заходів з реалізації концепції громадянської освіти в Україні. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-z-realizaciyi-koncepciyi-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini>

60 Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

позашкільної освіти від ДСЯО у 2023 році⁶¹. Для мінімізації цього ризику пропонуються такі варіанти:

1. Перевести позашкільні заклади на ДОТ на тимчасове фінансування центральними органами виконавчої влади (4 заклади в країні фінансуються за кошти державного бюджету⁶², отже, це можлива модель).
2. Забезпечити донорську підтримку позашкільних закладів. Моделлю може стати проєкт “KOLO clubs”, реалізований двічі ГО “ДОККУ” для дітей Чернігова та області. Одна хвиля проєкту для 6000 дітей дозволяє також залучити на платній основі 500 педагогічних працівників.
3. Забезпечити підтримку закладів позашкільної освіти місцевими підприємствами. Врахованим може бути надання квот працівникам/цям цих підприємств, а також можливості функціонування гуртків на базі підприємств.
4. Організувати доступ до позашкільної освіти через гуртки та секції на базі ЗЗСО⁶³.

Забезпечення функціонування закладів позашкільної освіти також вимагатиме облаштування укриттів, що потребуватиме фінансування. У зв'язку з цим доцільним може бути використання однієї будівлі закладом дошкільної / загальної середньої / позашкільної освіти.

Деякі освітні управлінці докладають значних зусиль для збереження закладів, і їхній досвід має бути врахований. Це наслідок розуміння складності та важливості збереження позашкільної освіти, адже зміст позашкільної освіти – це найкраща протидія російській пропаганді. Так, Донецький обласний палац дитячої та юнацької творчості й після 10 років окупації продовжує свою діяльність – спочатку в місті Бахмут, а з 2022 року – в онлайн-форматі. Дітям із Донеччини пропонуються заняття з української мови, краєзнавства, фольклору, народної пісні та танцю. Окрема складова діяльності Палацу – волонтерська робота, важливість якої підкреслюється через акцію “Рука в руці”. Робота Палацу організована онлайн (у синхронному й асинхронному режимі) та офлайн (на базі Києва, Хмельницького, Слов'янська, Краматорська, Миколаївки).

61 Мережа закладів позашкільної освіти скорочується – результати дослідження. URL: <https://sqe.gov.ua/merzha-zakladiv-pozashkilnoi-osviti/>

62 Позашкільна освіта – проблеми, пропозиції та нові формати роботи. URL: <https://eo.gov.ua/pozashkilna-osvita-problemy-propozytsii-ta-novi-formaty-roboty/2023/09/19/>

63 Позашкільна освіта – проблеми, пропозиції та нові формати роботи. URL: <https://eo.gov.ua/pozashkilna-osvita-problemy-propozytsii-ta-novi-formaty-roboty/2023/09/19/>

Таким чином забезпечується збереження робочих місць працівників закладу, підтримка зв'язку дітей із рідним регіоном, підтримка родин ВПО, а також формування патріотичної свідомості молоді, що зазнала когнітивного тиску з боку країни-окупанта.

Одна з вагомих проблем позашкільної освіти – брак кадрів. Вирішення цього питання вже передбачено законодавством України: керівники ЗПО можуть укладати річні трудові договори з особами, що не мають фахової педагогічної освіти. Відповідно, до роботи можуть долучатися студенти або спеціалісти відповідних профілей. Також до типових штатних розкладів ЗПО має бути введено посаду практичного психолога. Нині 71 % ЗПО не мають психологів у команді⁶⁴. При цьому запит на відвідування групових та індивідуальних сесій зі спеціалістами зростає. Так, працівники позашкільної освіти можуть стати тими, хто впроваджує надані кожній окремій дитині рекомендації фахівців ІРЦ. Це дасть змогу і забезпечити необхідну підтримку дітям, і забезпечити працівників повними ставками.

---

64 Довідка про результати вивчення питання щодо організованого початку 2022/2023 навчального року у закладах дошкільної, загальної середньої, позашкільної освіти. URL: https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2022/11/Dovidka_pochatok_2022-2023_ZDO_ZZSO_ZPO_SQE-2022.pdf

Висновки та рекомендації:

1. З огляду на руйнування/пошкодження освітньої інфраструктури, значних видатків на відновлення, можливість продовження бойових дій, загальну економічну ситуацію в регіоні тощо може виникнути необхідність проведення оптимізації. Моделювання освітньої мережі за відповідним алгоритмом потребує проведення консультацій та широку комунікацію, врахування супутніх витрат. Така робота може бути проведена до деокупації територій з урахуванням вже наявного досвіду різних громад.
2. Через можливе проведення бойових дій, неможливість одночасно поновити навчання на всій звільненій території освітній процес може бути забезпечений онлайн. Така модель потребуватиме якісної підготовки вчительства та постійного їх вдосконалення. Для підтримки безперервного навчання можуть бути відкриті цифрові освітні центри, використана наявна база ВШО та трансформовано МУШ.
3. Інтегральний підхід до спілкування, взаємодії та співпраці між учасниками освітнього процесу має відобразитись через визначення шкіл як центру просвітництва громад, значної ролі позашкілля і різноманіття його напрямів. Ключові напрями мають врахувати всі можливі ризики та недоліки, зокрема ті, які можуть бути підґрунтям для російської пропаганди, стосуватись неготовності батьків виховувати дитину в умовах невизначеності й небезпеки.

Розділ 3. Організація роботи вчителя на ДОТ

3.1. Варіанти залучення освітян до роботи на ДОТ

Загальна тенденція нестачі педагогів в Україні підсилюється такими глобальними факторами, як демографічно-соціальний (старіння кадрів, низька привабливість професії для молоді, низький рівень заробітної плати, неперехід студентів педагогічних спеціальностей до практики викладання тощо) та пов'язаними зі збройною агресією (додатково дивіться [розділ 1.1 “Фактори, які впливають на забезпечення освіти на території, яка була тимчасово окупованою”](#)). Кількість педагогічних працівників, що залучені в освітній процес станом на вересень 2023 року, становить 386 тис. осіб⁶⁵. За даними окупаційної влади, 46 тис. педагогічних працівників задіяні на ТОТ Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської областей⁶⁶ і 17 тис. – на території АР Крим і міста Севастополь⁶⁷.

Ключовим викликом у відновленні роботи освітян на ДОТ є саме наявність необхідних кадрів. Задоволення потреб у кадрах потребує оцінки наявних і потрібних людських ресурсів. Таке прогнозування ускладнюється комплексністю питання та великою кількістю змінних: від бажання освітян повертатись на покинуте місце проживання до оптимізації самої мережі освітніх закладів на ДОТ.

Нині складно передбачити, чи є наявна кількість педагогічних працівників достатньою для відновлення освітнього процесу. З одного боку, йдеться про відтік учнівського контингенту, оптимізацію ЗО й, відповідно, зменшення потреби в кадрах. Також не можливо прогнозувати, скільки освітян захочуть і зможуть повернутися на ДОТ. Згідно з доступними даними до Київської області з 353 тис. осіб, які виїхали у 2022 році, повернулося 248 тис., на Харківщину з понад 1 млн осіб до області повернулися 637 700 осіб, у Сумській області з 300 тис. повернулося близько 100 тис. осіб. Ці цифри дають розуміння певних тенденцій.

Шляхи такого заміщення вчителів на ДОТ, їхні переваги та ризики потребують детального вивчення. Їх перелік наводиться в таблиці № 3 “Варіанти залучення осіб до викладання на ДОТ”. Відзначаємо, що вибір шляху забезпечення закладів на ДОТ кадрами залежить від загальної державної позиції (наприклад, щодо механізмів включення ветеранів у цивільні процеси або налагодження міжнародної співпраці) та загалом факторів впливу. Ці

65 В українських школах не вистачає вчителів – дослідження PISA. URL: <https://hovorymo.live/pro-news/0325/>

66 О героизме педагогов, внедрении федеральных стандартов и преодолении мрачного наследия Украины. URL: <https://dan-news.ru/interview/o-geroizme-pedagogov-vnedrenii-federalnyh-standartov-i-preodolenii-mrchnogo/>

67 В Крыму работает более 17 тысяч учителей. URL: <https://crimea-news.com/society/2023/08/25/1165933.html>

рішення можуть бути застосовними одночасно. Однак вже сьогодні важливо створювати передумови для їх реалізації, оскільки частина з них потребує також змін у чинному законодавстві України.

Будь-який шлях залучення українського вчительства на ДОТ потребує глибокого аналізу мотивації та збільшення видатків на освіту в окремих регіонах. Обговорювана оновлена формула передбачає регіональні надбавки: для ДОТ ці надбавки мають бути посилені з коштів державного бюджету, адже передбачається брак надходжень на місцях. Фінансова складова традиційно залишається болісним питанням для українського вчительства.

Складовою державної інформаційної політики має бути комунікація важливості роботи вчителя на ДОТ, аби мінімізувати невдоволення решти вчителів, чия заробітна плата буде нижчою.

Інший фінансовий стимул, який може бути релевантним для ДОТ, – забезпечення кадрового резерву місцем для проживання. Практика надання службових житлових приміщень не є розповсюдженою, але наявні випадки⁶⁸ демонструють спроможність органів місцевого самоврядування реалізувати цю складову заохочення вчительства на ДОТ. Ще один стимул – впровадження інших умов здобуття пільгового стажу⁶⁹. Наприклад, зниження 30-річної межі стажу або можливість виходу на пенсію у віці 50 років.

Окрім того, доцільно розглядати можливість позачергової атестації педагогічних працівників⁷⁰ на ДОТ, винесення факту викладання на ДОТ як підстави до розгляду ситуації педагогічною радою. Після остаточної ліквідації процедури атестації та переходу на сертифікацію, в умовах оновлення формули нарахування заробітної плати, доцільно зараховувати факт підготовки в складі кадрового резерву та викладання на ДОТ як одного з етапів сертифікації.

Рішення щодо кадрового резерву мають включати заходи як до, так і після деокупації. Так, вже сьогодні варто здійснити ревізію кадрового резерву та забезпечити підготовку всіх необхідних рішень, порядків дій. Водночас

68 У Долинській двоє вчителів отримали житло. URL: <https://dostyp.com.ua/novini/u-dolins-kii-dvoie-vchitiel-iv-otrimali-sluzhbovie-zhitlo-1/>

69 Який стаж повинні мати вчителі для дострокового виходу на пенсію. URL: <https://nus.org.ua/news/yakij-stazh-povynni-maty-vchyteli-dlya-dostrokovogo-vihodu-na-pensiyu>

70 Відповідаємо на питання про атестацію педагогів відповідно до нового Положення. URL: <https://nus.org.ua/questions/vidpovidayemo-na-pytannya-pro-atestatsiyu-pedagogiv-vidpovidno-do-novogo-polozhennya/>

після деокупації важливим стане ревізія наявних кадрів з огляду на ситуацію і фактори, які на неї впливають, забезпечення мобільності вчителів, їх заохочення.

Використовуваними мають бути різні методи. Жоден з запропонованих варіантів не може бути реалізовано самостійно. Доцільним є використання всіх описаних варіантів для максимального покриття потреб і врахування різноманітного досвіду. Це одночасно стане передумовою до вкладу всіх в відновленні держави.

Таблиця № 3 “Варіанти залучення осіб до викладання на ДОТ”

Шлях	Переваги	Ризики
<p>Формування кадрового резерву зі студентів педагогічних спеціальностей (педагогічна практика, дуальна освіта, відпрацювання навчання за державним замовленням)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Залучення молоді в професію через гарантоване працевлаштування (додаткова перевага – наявність висококваліфікованих наставників). • Можливість підготовки кадрів для викладання на ДОТ через оновлення програм педагогічних спеціальностей. • Студенти та випускники ЗВО можуть бути більш гнучкими в пересуваннях, оскільки переважно не мають прив'язки до власного житла та родини. • Розробка механізмів фінансової мотивації для педагогічних працівників на ДОТ одночасно з методичною підтримкою сприятиме зростанню привабливості й престижу вчительської професії в очах молоді. 	<ul style="list-style-type: none"> • Зменшення кількості вступників на педагогічні спеціальності через необхідність відпрацювання. • Необхідність оновлення програм педагогічних спеціальностей, розробки нових курсів. • Необхідність забезпечити студентів і випускників, що приїждять на ДОТ, житлом, що тягне за собою видатки на відновлення та утримання житла.

	<ul style="list-style-type: none"> • Можливість формувати кадровий резерв зі студентів релокованих ЗВО (Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького, Донбаський державний педагогічний університет тощо), а разом – забезпечувати ці ЗВО контингентом студентів. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ментальна неготовність молоді стикатися й працювати з дітьми з ООП, зокрема і з тими потребами, що виникли внаслідок війни.
<p>Формування кадрового резерву з педагогічних працівників, які є ВПО або вимушено перебувають за кордоном</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Розуміння педагогічними працівниками засад і методів роботи НУШ. • Швидке відновлення контактів із дітьми через “своїх” учителів. • Наявність власного житла у частини тих, хто повертається (додатково можна впровадити першочергове відновлення житла педагогічних працівників). • Емпатійне ставлення до учасників освітнього процесу, робота для відновлення рідного краю. • Тяглість людей до домівки може мати позитивний вплив на рішення про повернення. 	<ul style="list-style-type: none"> • Загострення конфліктів через різний досвід проживання війни й міжособистісні відносини, що склалися раніше. • Облаштування осіб на нових місцях і небажання/неможливість повторного переїзду.

<p>Формування кадрового резерву з педагогічних працівників із усієї країни</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Забезпечення робочим місцем педагогічних працівників закладів освіти, діяльність яких була призупинена. • Створення умов для міжрегіонального обміну та подолання стереотипів. • Розуміння педагогічними працівниками засад і методів роботи НУШ. • Можливість реалізації наставницьких програм, у яких переміщені викладачі матимуть роль наставників, і підвищення кваліфікації педагогів на базі закладу освіти. • Можливість тестування і масштабування різноманітних механізмів мотивації: позачергова атестація, підвищення категорії, пільговий стаж тощо. 	<ul style="list-style-type: none"> • Загострення конфліктів через різний досвід проживання війни. • Необхідність забезпечити педагогічних працівників, що приїждять на ДОТ, житлом • Необхідність реалізації комплексної системи залучення працівників на ДОТ, адже разом із педагогічними працівниками переїзду та працевлаштування потребуватимуть і члени їхніх родин. • Низька зацікавленість населення у такій пропозиції. • Зацікавленість до пропозиції з боку педагогічних працівників, які не змогли реалізувати себе професійно в інших регіонах, що негативно впливатиме на загальні освітні результати.
--	---	--

<p>Залучення осіб без педагогічної освіти</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Швидке закриття вакансій. • Наявність моделі програми “Навчай для України”, що може бути масштабована на рівні держави. • Залучення практиків, що матиме позитивний вплив на природничі науки, професійну та професійно-технічну освіту. • Можливість пілотування інтенсивних педагогічних курсів. • Зменшення рівня безробіття на рівні регіону та країни. • Залучення осіб зі свідомим бажанням працювати з дітьми. 	<ul style="list-style-type: none"> • Розроблення та пілотування програми інтенсивних педагогічних курсів потребує людських, грошових, часових ресурсів. • Критика з боку педагогічних працівників щодо зміни порогу входу до професії.
<p>Залучення ветеранів</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Соціальна адаптація учасників бойових дій, залучення їх на ринок праці. • Досвід ветеранів як інструмент формування громадянської свідомості учнів. 	<ul style="list-style-type: none"> • Розроблення та пілотування програми інтенсивних педагогічних курсів потребує людських, грошових, часових ресурсів. • Батьківський спротив. • Повернення ветеранів на місця, що асоціюються в них із негативним, травматичним досвідом.

<p>Залучення закордонних учителів</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Наявність програм, що можуть бути масштабованими (Teachers without Borders). • Закриття вакансій іншомовної галузі, що є одними з найбільш розповсюджених. • Покращення рівня володіння іноземними мовами через залучення “native speakers” (носіїв мови). • Міжкультурний обмін і подолання стереотипів. • Можливість висвітлювати наслідки окупації для міжнародної спільноти. 	<ul style="list-style-type: none"> • Короткостроковий вплив, необхідність у подальшому вирішувати питання на рівні системи. • Високі видатки на організацію логістики та проживання, оплату праці. • Невелика кількість спеціальностей, що можуть бути покриті.
<p>Залучення педагогічних працівників із інших регіонів для викладання в дистанційному режимі</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Можливість впроваджувати модель змішаного навчання (опанування теорії та консультації – заочно, практична робота – очно), що дасть змогу зменшити навантаження на наявних у регіоні викладачів. • Безпека всіх учасників освітнього процесу. • Можливість організувати навчання на базі цифрових освітніх центрів в укриттях із залученням невеликої кількості фасилітаторів. • Можливість залучати найкращих учителів країни. • Довантаження вчителів із безпечних регіонів для забезпечення вищої оплати праці. 	<ul style="list-style-type: none"> • Зниження рівня концентрації учнів. • Недостатня соціалізація. • Короткостроковість рішення. • Неможливість впровадження в регіонах із поганим інтернет-зв'язком. • Необхідність забезпечення і учнів, і вчителів пристроями.

<p>Мережева залученість педагогічного працівника, кооперація між закладами освіти</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Можливість довантаження вчителя годинами в інших закладах громади або в сусідніх громадах. • Забезпечення класів профільним учителем. • Особливо актуально у випадках дефіцитних кадрів (учителі фізики та хімії, практичні психологи тощо). • Підвищення рівня кооперації між закладами, обмін досвідом. 	<ul style="list-style-type: none"> • Потреба в кооперації та координації дій між керівниками закладів. • Організація логістики вчителя між закладами або громадами потребує видатків.
<p>Волонтерство вчителів із короткостроковим викладанням на ДОТ зі збереженням працевлаштування за основним місцем роботи</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Швидке залучення великої кількості досвідчених учителів. • Взаємодія представників різних регіонів. • Більша кількість потенційних охочих через простоту рішення. • Підвищення рівня кооперації між закладами, обмін досвідом. 	<ul style="list-style-type: none"> • Навантаження на дітей через постійну зміну значущих дорослих. • Переривання освітнього процесу для класів, які вчитель-волонтер тимчасово полишить. • Великі видатки на логістику.

3.2. Доступ до професії. Етичні вимоги

Впровадження строкової форми трудового договору або контракту може стати запобіжним фактором непрофесійної поведінки педагогічного працівника. Це питання є дискусивним у освітянській спільноті. Відповідно до статті 21 КЗпП України контракт – це особлива форма трудового договору, у якому строк його дії, права, обов'язки та відповідальність сторін (зокрема матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, зокрема дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін. Незважаючи на низку інших відмінностей від безстрокового трудового договору, який є найбільш поширеною формою організації трудових відносин серед освітян, ключовою відмінністю є саме наявність чіткого строку роботи, на який відповідний контракт укладається. Чинним законодавством вже передбачено можливість укладати контракти з освітянами, серед яких керівники закладів освіти, керівники закладів вищої освіти, завідувачі кафедр, а також наукові та науково-педагогічні працівники.

Найпоширеніший аргумент противників строкової форми договорів – нестабільність зайнятості, тобто відсутність гарантії постійного працевлаштування, імовірно погіршення умов праці (наприклад, менш вигідні умови, відсутність оплачуваної відпустки) та потенційно вища залежність від керівництва закладу освіти, яке вирішуватиме, продовжувати контракт із вчителем чи ні.

Водночас строкова форма передбачає і низку переваг, які значно переважають недоліки і призведуть до покращення якості освітнього процесу й умов роботи вчителів, а zarazом будуть підставою для заміни кадрів на ДОТ. Серед них, зокрема:

- здорова конкуренція серед вчителів через наявність реальної, а не номінальної можливості працювати у будь-якому бажаному освітньому закладі;
- опція встановлення чітких KPI (перелік показників, які оцінюють успішність роботи), що дасть змогу прозоро й об'єктивно оцінювати роботу окремого вчителя;
- гнучка система стимулів і премій, яка сприятиме більшій залученості та зосередженості на досягненні конкретних цілей, а також забезпечить підвищення оплати праці (якщо це буде можливим відповідно до оновленої формули оплати праці педагогічних працівників);
- індивідуалізація умов праці: у кожному окремому контракті можна зафіксувати права й обов'язки окремого вчителя, змінивши, таким чином, парадигму “робити все й одразу” на усвідомлення власної зони

відповідальності;

- раціональна можливість впливу нового керівника закладу освіти на формування колективу, встановлення нових цілей або стратегічних пріоритетів;
- наявність досвіду у вищій освіті: укладання строкових трудових договорів і контрактів дасть змогу адміністрації університету оперативно реагувати на відгуки студентства щодо якості надання освітніх послуг окремим науково-педагогічним працівником.

При ухваленні рішення про перехід на строкові трудові договори варто враховувати досвід впровадження таких договорів для педагогічних працівників пенсійного віку, яким виплачують пенсію за віком. У лютому 2023 року вимога Закону України “Про повну загальну середню освіту” стала нечинною внаслідок рішення Конституційного Суду України⁷¹ через її “невідповідності вимогам Конституції України, яка була підтверджена відповідним судовим рішенням”. Однак суттєвим є те, що підставою для ухвалення судом цього рішення була саме дискримінація осіб похилого віку за віковою ознакою та майновим цензом (отримання пенсійних виплат), а також його невідповідність низці норм національного та міжнародного законодавства, які гарантують усім особам незалежно від їхнього віку рівність прав і свобод, рівність можливостей для їх реалізації. Жодного зазначення щодо неправомірності впровадження контрактів як форми організації трудових відносин із вчителем зазначене судове рішення не містить. Відповідно, впровадження строкового трудового договору для всіх педагогічних працівників не матиме дискримінаційних ознак і може бути втілене.

Строковий трудовий договір має також визначати рівень компетентностей вчителя відповідно до професійного стандарту вчителя. Додатком до нього також має бути етичний кодекс українського вчителя.

Етичний кодекс українського вчителя має стати ключовим елементом регулювання кадрового потенціалу. Спроби розробити й розповсюдити такий документ уже здійснювалися в Україні, проте не було досягнуто консенсусу фахової спільноти щодо його змісту й норм, які він має визначати.

В умовах збройної агресії етичний кодекс може виконувати кілька функцій:

- 1) формувати ціннісні засади вчительської професії, які поділяє вся освітня спільнота, закладати фундамент взаємодії й спільного бачення української освіти;

71 Конституційний Суд України захистив право вчителів, що досягли пенсійного віку, на працю без дискримінації.
URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/konstytucijnyy-sud-ukrayiny-zahystyv-pravo-vchyteliv-shcho-dosyagly-pensijnogo-vi-ku-na-pracyu>

- 2) визначати роль учителя в суспільстві, його обов'язки щодо виховання й розвитку особистості учня;
- 3) забезпечувати єдині вимоги до розуміння української державності, основ українського народу, місця України у світовому контексті;
- 4) формувати підстави для визначення аморальних вчинків як переліку підстав для припинення трудових відносин;
- 5) забезпечувати доступ до професії лише тих спеціалістів, які готові впроваджувати ціннісні засади НУШ.

Етичний кодекс уже зараз має розроблятися широким колом освітян із урахуванням факторів: регіональної, вікової, гендерної різноманітності; належності до різних груп учасників освітнього процесу (керівники ЗЗСО, вчительство, батьківство, учнівство, органи місцевого самоврядування, МОН, ГО, профспілки тощо); різного досвіду проживання війни; форми власності закладу освіти.

Обов'язковим етапом має стати громадське обговорення документа й проведення ознайомчих сесій і сесій зворотного зв'язку на базі ІППО.

Після формування та погодження Етичного кодексу українського вчителя має відбутися етап підписання документу вчителями з підконтрольних територій. Після деокупації документ мають підписати всі вчителі, які отримують можливість повернутися до викладання в українській системі освіти. Ідеться про фінальний, ціннісний етап.

Етичний кодекс українського вчителя доцільно будувати на цінностях НУШ⁷². Ідеться про гідність, чесність, справедливість, турботу, повагу до життя, повагу до себе та інших людей, свободу, демократію, культурне різноманіття, повагу до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довілля, повагу до закону, солідарність, відповідальність.

Ці цінності мають трансформуватись у відповідні позиції Етичного кодексу:

- забезпечення безпеки та здоров'я (фізичного та ментального) учнів;
- визнання суверенності України, її ролі у світовій історії;
- визнання РФ державою-агресором;
- плекання української ідентичності;

72 Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

- відповідальність за себе, розвиток і добробут країни та всього людства;
- співпраця, об'єднання шкільної команди для спільного результату;
- робота з індивідуальними нахилами та цінностями, орієнтація на таланти кожної дитини, стимулювання інтелектуального, емоційного та творчого розвитку учнів;
- запобігання дискримінації, насиллю, знуцанням власним прикладом, виховною роботою, підтримкою кожної дитини;
- регулярний професійний розвиток відповідно до результатів самооцінювання, стратегії закладу освіти й вимог сучасності;
- академічна доброчесність;
- дотримання принципів професійної етики у всіх відносинах;
- захист приватності та безпеки учнів у цифровому середовищі;
- створення інклюзивного середовища, надання справедливого доступу до освіти;
- відмова від нецензурної мови й образливих висловлювань тощо.

Вбачається, що порушення наведених тез (або тих, які будуть визначені й погоджені групою розробників і громадськістю) буде підставою для припинення дії строкового трудового договору.

До моменту деокупації також має бути визначений алгоритм доступу освітян до професії. Його завчасна комунікація сприятиме прозорості взаємодії осіб із різним досвідом проживання війни. Попередньо визначено, що вчителі, які викладали в школах на ТОТ, потенційно зможуть мати можливість зберегти посаду, зокрема після проходження низки процедур:

- перевірка на відкриті заклики до сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, впровадження стандартів освіти держави-агресора у ЗО;
- проходження незалежного оцінювання для визначення рівня професійної придатності;
- проходження курсів підвищення кваліфікації;
- складання іспиту на володіння державною мовою, що розробляється Національною комісією зі стандартів державної мови;

- долучення до виїзних заходів із метою формування цінностей, уявлень, професійного кола контактів;
- пошук закладів освіти для співпраці;
- укладання строкового трудового договору;
- підписання етичного кодексу українського вчителства.
- Для цієї категорії освітян важливо:
  - забезпечити курси з вивчення/удосконалення української мови;
  - надати можливість для добровільної зміни регіону проживання і працевлаштування;
  - обмежити академічну свободу на термін дії перехідного законодавства.

Дії освітян, які підпадають під протиправну діяльність, визначену положеннями ККУ, мають перебувати у фокусі уваги правоохоронних органів, а не системи освіти. Додатковою процедурою допуску до професії може стати проходження курсів перекваліфікації й опанування нової ролі (наприклад, асистент учителя, асистент дитини, фасилітатор у DLCs, член команди реагування закладу освіти тощо).

Додаткові вимоги, що є необхідністю, можуть бути встановлені щодо всіх вчителів, які готові долучитися до роботи на ДОТ. Ідеться про:

- проходження обов'язкового навчання за напрямками: психолого-педагогічний супровід дітей, безпека в навчанні, надолуження освітніх втрат, надання першої домедичної допомоги.
- праця за строковим трудовим договором;
- наявність академічної свободи й праця з індивідуальною освітньою траєкторією учнів;
- можливість виконання додаткових функцій (наприклад, консультувати в ЦПР);
- можливість виконувати роль супервізорів, якщо відповідне положення буде прийнято МОН⁷³.

Зазначене має бути підкріплене наявністю відповідних програм і заохочень.

Рішення щодо доступу до професії мають включати заходи як до, так і після деокупації. Зокрема, до деокупації слід розглянути зазначене раніше оновлення вимог і професійного стандарту для вчителів, специфікація їх

73

Положення про супервізію педагогів: МОН запрошує до громадського обговорення проекту. URL: <https://nus.org.ua/news/polozhennya-pro-superviziyu-pedagogiv-mon-zaprosnye-do-gromadskogo-obgovorennya-proyektu/>

для вчителів на ДОТ, впровадити строкову форму трудового договору для подальшого контролю етичних норм, відбору кваліфікованих спеціалістів, а також ухвалити сам етичний кодекс і його впровадити. Також важливим аспектом залишається врегулювання відповідальності для вчителів, які працювали на ТОТ.

Після деокупації буде здійснена безпосередня реалізація рішення щодо вчителів, які працювали на ТОТ, та забезпечене визначення умов праці, підписання вчителями етичного кодексу тощо.

3.3. Кваліфікація освітян для роботи на ДОТ

Слід констатувати, що сам собою реєстр осіб, готових до викладання на ДОТ, не є достатнім для формування кадрового резерву. Так, модель підготовки резерву керівних кадрів ЗЗСО передбачає курси підвищення кваліфікації та участь у науково-практичних конференціях як теоретичну складову, а також стажування на базі навчального закладу, складання управлінської документації школи й захист проєктів як практичну складову⁷⁴. Відповідні моделі мають бути передбачені й для викладацького складу.

Підготовка та реалізація теоретичної і практичної складової потребує часу й фінансування, а отже, може здійснюватися до деокупації певного регіону. У разі неможливості реалізувати набуті знання і навички на ДОТ кадровий резерв може бути використаний для підтримання освіти і в інших регіонах. Уже зараз важливо не тільки збирати згоди на роботу на ДОТ, а й забезпечувати теоретичну та практичну підготовку кадрового резерву.

Актуальність питань підвищення кваліфікації педагогічних працівників і розвитку їхніх компетентностей визначається змінами умов здійснення педагогічної діяльності. Ідеться про:

- збільшення кількості класів і шкіл із дистанційною формою навчання та поступову цифровізацію освітнього процесу;
- скорочення часу, відведеного на навчання, зокрема через відключення світла, повітряні тривоги;
- збільшення потреб учнів в отриманні психоемоційної підтримки;
- зростання кількості дітей із ООП;
- посилення питання безпеки.

Ці умови є особливо актуальними для звільнених територій.

Актуалізації потребують навчальні програми для вчителів. Ідеться як про тих, хто вже в професії, так і тих, хто опановує вчителювання. Компетентності

74 Підготовка резерву керівних кадрів – першочергове завдання менеджменту освіти. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2010/7_2010/13.pdf

вчителя визначені Професійними стандартами вчительських професій⁷⁵: мовно-комунікативна, предметно-методична, інформаційно-цифрова, психологічна, емоційно-етична, педагогічного партнерства, інклюзивна, здоров'язбережувальна, проєктувальна, прогностична, організаційна, оцінювально-аналітична, інноваційна, здатність до навчання впродовж життя, рефлексивна. Їх визначення було важливим кроком в осмисленні ролі вчителя в Новій українській школі. З огляду на виклики, спричинені протидією поширенню COVID-19 та широкомасштабного вторгнення, ці Стандарти переглядають⁷⁶.

Водночас типова програма підвищення кваліфікації вчителів ЗЗСО⁷⁷ передбачає чотири модулі: “Нормативно-правове забезпечення реформи ЗСО”, “Організація освітнього процесу в закладі в ЗЗСО”, “Професійний розвиток учителя в умовах Нової української школи”, “Організація освітнього процесу з предметів / інтегрованих курсів (за вибором відповідно до фаху)”. Попри те, що комплексне проходження цих модулів дає змогу педагогічному працівнику упевнено реалізовувати стандарти та підходи НУШ, робота на ДОТ потребуватиме додаткових навичок. З огляду на це доречно розглянути підвищення вчительських компетентностей, зокрема через впровадження таких елементів у межах програм:

- **Психологічна компетентність.** Міністр охорони здоров'я України Віктор Ляшко, ініціюючи Національну програму щодо питань охорони психічного здоров'я, називає одним із пріоритетних кроків “навчання сімейних лікарів, психологів, соціальних працівників, освітян швидких методик психологічної підтримки з урахуванням потенційного впливу війни на психічне здоров'я”⁷⁸. Дискутивним залишається питання, у яких межах освітяни мають надавати психологічну підтримку, але сама її необхідність – беззаперечний факт. Педагогічні працівники, що викладатимуть на ДОТ, мають володіти психологічною компетентністю на вкрай високому рівні, зокрема і навичкою самопомоги.

---

75 Про затвердження професійного стандарту за професіями “Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти”, “Вчитель закладу загальної середньої освіти”, “Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)”: Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 23 грудня 2020 року № 2736-20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2736915-20#Text>

76 МОН пропонує для громадського обговорення Проєкт професійного стандарту “Вчитель закладу загальної середньої освіти”, вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти” (нова редакція). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-profesijnogo-standartu-vchitel-zakladu-za-galnoyi-serednoyi-osviti-vchitel-pochatkovih-klasiv-zakladu-zagalnoyi-serednoyi-osviti-nova-redakciya>

77 Про затвердження типової програми підвищення кваліфікації вчителів закладів загальної середньої освіти: Наказ Міністерства освіти та науки України від 12 жовтня 2022 року № 904. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MUS37468?an=1&ed=2022_10_12

78 Вплив війни на психічне здоров'я – колосальний, – Віктор Ляшко. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/vpliv-vi-jni-na-psihichne-zdorovya-kolosalnij-viktor-lyashko>

- **Інклюзивна компетентність.** Бойові дії призводять до чисельних фізичних і психологічних травм. Прогнозується, що кількість дітей із ООП зростатиме внаслідок війни. Уже зараз спостерігається посилення ролі ІРЦ, затребуваності асистентів учителів і дітей, розуміння ролі інклюзивної освіти для справедливого доступу до освіти. В умовах деокупації ці тенденції будуть посилюватися, і педагогічні працівники мають бути спроможними створювати інклюзивне освітнє середовище.
- **Здоров'язбережувальна компетентність.** Вміння надавати першу домедичну допомогу, сприяти обізнаності учнівства щодо мінної безпеки, дбати про фізичне та ментальне здоров'я – усе це стає критично необхідним в умовах відновлення освітнього процесу на ДОТ. А питання кібербезпеки є нагальним для всіх регіонів⁷⁹.
- **Інформаційно-цифрова компетентність.** 81 % учнів територій бойових дій навчаються дистанційно⁸⁰. Деокупація регіонів не гарантує можливості відновлення очної освіти одразу, а отже, дистанційне навчання залишатиметься освітнім трендом в Україні. Нині викладачам доступні якісні онлайн-курси типу “Учителі в курсі”⁸¹ або “Дізнайся: про дистанційне та змішане навчання”⁸². Доречним є відпрацювання навичок дистанційної роботи за менторської підтримки або зі зворотним зв'язком. Доцільним вважається введення курсу з дистанційного навчання для студентів педагогічних спеціальностей, адже викладання в такому форматі стає домінантною практикою.
- **Предметно-методична компетентність.** Вона традиційно добре розвинена в українського вчительства, однак обставини останніх років вимагають від вчительства організації надолуження освітніх втрат і розривів. Ідеться і про здатність виокремлювати ядро навчального матеріалу, і добирати навчальні матеріали відповідно до потреб групи та кожного окремого учня, і розробляти навчальний контент в умовах відсутності методичної підтримки, навчальних матеріалів.

Зазначені п'ять компетентностей мають бути у фокусі розробників навчальних програм для викладачів, що будуть задіяні у відновленні освітнього процесу на ДОТ.

79 Безпечне освітнє середовище ЗЗСО: виклики в умовах війни. URL: <https://ippo.dn.ua/novyny-afisha/novyny/2024/bezpechne-osvitne-seredovishche-zzso-vikliki-v-umovakh-vijni>

80 Звіт за результатами дослідження “Війна та освіта. 2 роки повномасштабного вторгнення”.

81 Учителі в курсі. URL: <https://study.ed-era.com/uk/courses/course/2915>

82 Дізнайся: про дистанційне і змішане навчання. URL: <https://osvitoria.university/courses/diznaysia/>

Звичайно, для студентів ЗВО та досвідчених учителів глибина опрацювання тем різнитиметься, але базова підготовка не може бути проігнорована для безпеки та якості освітнього процесу.

Розуміння ворожих наративів і готовність працювати у напрямі їх подолання має стати одним із ключових елементів підготовки вчителів, які будуть залучені до роботи на ДОТ. Ідеться про розуміння ризиків конфліктної комунікації між учасниками освітнього процесу різного рівня, зокрема і з залученням батьків учнів. Так, за результатами опитування 2024 року (див. [додаток № 3 Результати опитування “Відновлення освіти на деокупованих територіях”](#)) 61,8 % опитаних освітян із ТОТ і ДОТ вважають надзвичайно гострим питання подолання наслідків російської пропаганди. За мірою гостроти це питання на другому місці після необхідності спілкування з вчителями-колаборантами (78,8 %). Далі йдуть проблеми відновлення контингенту учнів (73,6 %) і подолання освітніх утрат (69,2 %). Відносно менше занепокоєння викликають питання взаємодії вчителів з учнями і батьками та учнів між собою.

Відповідаючи на запитання “Наскільки Ви потребуєте методичних роз’яснень щодо спілкування (після деокупації) з особами з різним досвідом проживання подій війни?” переважна більшість учителів відчуває лише невелику або помірну потребу в отриманні методичних роз’яснень щодо спілкування з різними категоріями осіб після деокупації (від 68,6 % до 82,2 %). Трохи більше це стосується батьків (31,8 %) і членів місцевих громад (31,2 %), менше – учителів (17,8 %) та учнів (25,8 %), тобто власне шкільного середовища.

Очікуючи на певні методичні роз’яснення щодо цих гострих питань взаємодії з учасниками освітнього процесу і членами громади, вчителі найбільше схильні розраховувати на вказівки від МОН (66,1 %), від правоохоронних органів (62,8 %), меншою мірою – від управління освітою (53,6 %), органів місцевої влади (51,8 %) і найменше – від своєї безпосередньої адміністрації (45,5 %). Тобто можна говорити про таку собі доволі типову “єрархізацію” очікувань і не надто впроваджену систему автономії закладів освіти.

Серед 46 наративів, які оцінювалися під час дослідження (див. [розділ 5 “Способи протидії російським наративам в освітньому середовищі”](#)) абсолютно всі, на думку освітян, потребують фахового і цілеспрямованого спростування. При цьому жінки-вчителі принципово більшого значення надають необхідності подолання російських наративів. Водночас більшість з опитаних вказує на те, що потребує конкретних алгоритмів і пояснень, як спростовувати ворожі наративи, поширювати і посилювати проукраїнські і долати конфлікти, що можуть виникати на на цьому підґрунті.

Уже зараз мають бути розроблені відповідні масові онлайн-курси для освітян.

Супутнім є питання фінансування розроблення навчальних програм і їх впровадження на рівні системи підвищення кваліфікації. Концепція “гроші ходять за вчителем”⁸³ передбачає можливість навчання та підвищення кваліфікації педагогічних працівників у системах формальної та неформальної освіти. У дослідженні “Навчати і навчатися: як і куди зростати українському вчителю?”⁸⁴ зазначено, що недержавні/некомунальні організації, що надають українському вчителю послуги з підвищення кваліфікації, сприймаються освітянами дещо більш позитивно (22,1 %), ніж державні/комунальні (16,7 %). Близько 50 % респондентів надають перевагу навчанню в системі неформальної освіти, лідерами в якій вважають такі організації: Освіторія, EdEra, EdCamp, Основа, Ранок. Їхня експертиза й операційна спроможність, довіра з боку освітян, налагоджений механізм партнерства з державою та можливість залучити донорське фінансування є ключовими елементами створення й імплементації програм підвищення кваліфікації для кадрового резерву.

Заразом важливо зберегти й роль ІППО як провайдера загальнодержавних програм. Це забезпечить і широке охоплення вчителів, і оновлення змісту навчальних програм в ІППО, підвищення довіри освітян до допоміжної інституції⁸⁵.

Додатково важливо заохочувати органи місцевого самоврядування до створення й підтримання ЦПР. Методична підтримка керівників ЗЗСО та вчителів в умовах відновлення освітнього процесу на ДОТ є запорукою його якості. Для деокупованих громад можливий варіант створення спільного ЦПР або звернення за послугами до вже існуючих ЦПР із метою економії місцевих коштів. Договір міжмуніципального співробітництва – уже відпрацьовані моделі вирішення зазначеного питання⁸⁶.

---

83 З 2020 року кошти на підвищення кваліфікації ходитимуть за вчителем – Уряд затвердив зміни до відповідного порядку. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/z-2020-roku-koshti-na-pidvishennya-kvalifikaciyi-hoditimut-za-vchitelem-uryad-zatverdiv-zmini-do-vidpovidnogo-poryadku>

84 Навчати і навчатися: як і куди зростати українському вчителю? Результати дослідження сфери підвищення кваліфікації й сертифікації у рамках спільної ініціативи руху EdCamp Ukraine і Міністерства освіти і науки України / О. Елькін, О. Марущенко, О. Масалітіна, І. Мінковська. Харків: Дім Реклами, 2019. 120 с.

85 “Ми є сферою обслуговування освітян”: як змінилася робота ІППО під час війни та чим вони відрізняються від ЦПР. URL: <https://nus.org.ua/articles/my-ye-sferoyu-obslugovuvannya-osvityan-yak-zminylyasya-robota-ippo-pid-chas-vijny-ta-chym-vony-vidriznyayutsya-vid-tspr/>

86 “Ви нам – ІПЦ, а ми вам – Центр розвитку для педагогів”. Як на Полтавщині громади співпрацюють. URL: <https://decentralization.ua/news/17680>

Планування підготовки, підвищення кваліфікації, організації роботи вчителів на ДОТ має враховувати фактор збалансованості навантаження. Так, 44 % учительства і 47 % представництва адміністрації відзначали збільшення робочого навантаження порівняно з періодом до 24 лютого 2022 року⁸⁷.

Серед факторів збільшення навантаження освітяни визначають:

- необхідність більше часу приділяти підготовці до уроків у змішаному/ дистанційному форматі;
- необхідність виділяти час на психоемоційну підтримку учнів та учениць;
- додаткове навантаження через безпекові виклики;
- зниження власної продуктивності через психоемоційний стан.
- Водночас шляхами підтримки освітян в умовах надмірного стресу та невизначеності має стати:
  - підготовка та розміщення у відкритому доступі планів уроків у дистанційному та змішаному форматах (наприклад, на платформі ВШО з використанням уже наявних відео та конспектів);
  - організація груп психоемоційної підтримки освітян;
  - організація виїзних навчально-рекреаційних програм у більш безпечні регіони;
  - зменшення обсягу звітностей;
  - перехід із ведення звітності в двох форматах (паперовому й електронному) в один, який визначений наказом МОН;
  - допомога в опануванні електронних сервісів документообігу та зворотного зв'язку;
  - організація навчання шкільних команд у робочий час (наприклад, за моделлю європейських країн, коли щочверті один навчальний день присвячений підвищенню кваліфікації) за кошти освітньої субвенції.

Рішення щодо додаткової кваліфікації освітян мають включати заходи як до, так і після деокупації. Так, до деокупації необхідним є оновлення професійного стандарту для вчителів, специфікація їх для вчителів на деокупованих територіях; розробка державних програм підвищення кваліфікації кадрового резерву, заохочення приватних суб'єктів підвищення кваліфікації до покриття необхідних для роботи на ДОТ напрямів. Уже зараз доцільно здійснювати заходи до подальшого спрощення документообігу та підвищення рівня компетентностей і навичок, зокрема й цифрових.

Рішення після деокупації мають включити формування специфічного запиту щодо напрямів підвищення кваліфікації для вчителів, які працюють на ДОТ, впровадження супервізійної підтримки.

3.4. Забезпечення вчительства необхідними методичними матеріалами

Питання забезпечення методичними матеріалами є критичним для вчительства. Це пов'язане з тим, що йдеться про відповіді на нові виклики в шкільних аудиторіях:

- освітні втрати й освітні розриви внаслідок COVID-19 помножені на втрати та розриви, спричинені збройною агресією;
- учні можуть мати викривлене сприйняття російсько-української війни через потужний вплив російської пропаганди й зміст освітнього процесу на ТОТ;
- високий рівень стресу в дітей впливає на їхні когнітивні здібності: з'являється потреба у додаткових інструментах мотивації та концентрації уваги, запам'ятовування⁸⁸;
- відсутнє забезпечення підручниками та супутніми матеріалами НУШ, а наявні не відповідають поточному рівню знань в учнів.

Переважає більшість вчительства не володіє інструментами для подолання освітніх втрат і не має часового ресурсу для розроблення та реалізації індивідуальних освітніх траєкторій. Важливо також розуміти, що навіть знання інструментів, час для їх розробки та фінансова компенсація за таку роботу не гарантують якісного результату. МОН і підпорядковані установи мають забезпечити підготовку та розповсюдження методичних матеріалів для ДОТ. При їх розробленні експертні групи мають врахувати фактор протидії ворожим наративам: зміст кожного предмету має включати спростування наративів країни-агресора й забезпечувати формування проукраїнської свідомості молоді.

Уже зараз доцільною є розробка матеріалів для надолуження освітніх втрат і розривів загальнонаціонального характеру. Ці матеріали можуть бути надані організаціями, що впроваджують класи з надолуження освітніх втрат (див. [розділ 4 “Зміст освіти як складова відновлення освіти на деокупованих територіях”](#)). Ризиком є те, що більшість розробок сфокусовані на читацькій та математичній компетентності. Водночас учителі-предметники стикаються з необхідністю працювати в межах й інших галузей.

Особливо критичним питання є в громадянській та історичній, соціальній і здоров'язбережувальній, природничій галузях. Вчительство артикулює потребу в готових розробках уроків і фрагментів, що можуть бути застосовані

88 Як навчати дітей під час війни: чекліст від освітньої суперзірки Барбари Оуклі. URL: <https://osvitoria.media/experience/yak-navchaty-ditej-pid-chas-vijny-cheklist-vid-osvitnoyi-superzirky-barbary-oukli/>

при роботі з дітьми з ТОТ і ДОТ при вивченні всіх предметів. Важливо, аби ці матеріали були доступними не тільки українською мовою, а й російською як мовою, якою володіють діти на територіях, що перебувають в окупації з 2014 року. Доречним є створення зошитів на друкованій основі, що будуть розповсюджені за державні кошти, для опанування ключових тем із предметів і розширення українознавчого компоненту.

Необхідною є розробка, акредитація та всіляка підтримка освітніх програм, що будуть використані на ДОТ. Це зумовлено тим, що модельні навчальні програми не відповідають викликам і потребам на ДОТ (особливо для мовно-літературної, громадянської та історичної, соціальної і здоров'язбережувальної галузей). Розробка таких програм є затратною по часу, а отже, має розпочатися якомога швидше, аби на момент деокупації була змога звернутися до вже готових матеріалів.

Додатково важливо ще на етапі до деокупації розробити програму та матеріали, що будуть використовуватися для занурення дітей в український освітній, культурний, суспільний процеси: державоустрій; музика, література й кіно; визначні особистості й герої російсько-української війни; можливості розвитку й навчання тощо. Такі розробки можуть бути використані в перший період після деокупації. Для дітей, що вже перебувають в окупації тривалий період, такі ознайомчі програми стануть запорукою адаптації до життя в нових реаліях і певним запобіжним інструментом для від'їзду сімей на територію держави-агресора.

Пропонується також розробити й розповсюдити низку допоміжних матеріалів. Серед таких:

1. Методичні рекомендації щодо взаємодії з учнями з проросійськими поглядами або поглядами, сформованими внаслідок навчання за російськими програмами. Такі рекомендації мають містити ґрунтовні відповіді, спростування найбільш розповсюджених тез (особливо тих, що пропонуються в курсах історії, суспільствознавства, мови та літератури).
2. Методичні рекомендації щодо взаємодії з батьками як учасниками освітнього процесу, що впродовж певного часу перебували в окупації (спростування тез, що спливають у повсякденній взаємодії учасників освітнього процесу), а також розробки планів батьківських зборів у перший рік після деокупації.
3. Методичні рекомендації щодо обговорення російсько-української війни. Основою для розробки може слугувати матеріал "Як говорити про російсько-українську війну в школі. Уроки стійкості, боротьби

та перемог”⁸⁹, але з доповненнями для дітей із ДОТ, які мають досвід проживання в окупації / чиї батьки співпрацювали з окупаційною владою або воювали на боці терористичних угруповань / які були вивезені на територію РФ тощо.

4. Методичні рекомендації щодо проведення ранкових кіл або ж адаптація вже існуючих матеріалів під потреби учнів із досвідом окупації та перебування на лінії зіткнення.
5. Методичні рекомендації щодо проведення виховних годин (разом із підвищенням кваліфікації класних керівників щодо роботи в НУШ та в умовах деокупації).
6. Методичні рекомендації щодо проведення виховних заходів, пам'ятних дат, тематичних подій до громадянських свят тощо. Важливим є переосмислення посилів, що вкладаються в такі заходи всі роки незалежності, відхід від поверховості викладання історичного контексту, врахування контексту війни, що триває з 2014 року. Основою рекомендації може стати проєкт “MemoryCraft” від ГО “Валентність”⁹⁰.

Всі матеріали разом із сукупними матеріалами доцільно викладати на одній платформі. Зазначене необхідне з метою зручності навігації. Це може бути актуалізована сторінка на ресурсах МОН, розділ ВШО (особливо актуально, якщо буде ухвалено рішення розробити контент для дітей із досвідом окупації на платформі) або окрема сторінка з безпечним доступом для вчительства. Прикладом такого банку матеріалів, наприклад, є платформа “Уміти вчити”⁹¹. Кількість користувачів свідчить про наявність запиту вчительської аудиторії на готові матеріали.

Рішення щодо методичних матеріалів має включати заходи як до, так і після деокупації. До деокупації вбачається за потрібне розробити згадані попередньо методичні матеріали для роботи вчителів на ДОТ і забезпечити розміщення на єдиній платформі. Запит на це наявний вже в поточних умовах.

Після деокупації доречним є забезпечення вчителів методичними та навчальними матеріалами для адаптації учнів і надолуження освітніх втрат у короткі строки, організація підвищення кваліфікації освітян та забезпечення супервізійної підтримки.

89 Як говорити про російсько-українську війну в школі. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2023/12/22/Yak.hovoryty.pro.viynu-22.12.2023.pdf>

90 Валентність. <https://valencyrethink.blogspot.com/>

91 Уміти. Освітня платформа для педагогів. URL: <https://umity.in.ua/>

Висновки та рекомендації:

1. Відновлення роботи освітян на ДОТ пов'язане з питанням нестачі кадрів із необхідною, відмінною за звичайні професійні вимоги, кваліфікацією. Ідеться про роботу з дітьми, які були під окупацією, роботу в умовах змін і необхідності надолужувати освітні втрати, необхідністю боротись з ворожими наративами та працювати над відновленням освітнього процесу. Якщо з освітянами під тимчасовою окупацією набуття цих компетентостей можливе тільки після деокупації, то інші освітяни можуть проходити підготовку заздалегіть.
2. Шляхи залучення освітян до роботи на ДОТ можуть полягати в залученні студентів педагогічних спеціальностей, залученні педагогів з числа ВПО або тих, які вимушені виїхали за кордон, осіб із відсутністю педагогічної освіти тощо. У фокусі має залишатись розроблення навчальних програм для підвищення їх кваліфікації, а також забезпечення необхідними методичними матеріалами для роботи на ДОТ.
3. З огляду на неоднозначну оцінку (як у межах кримінального процесу, так і суспільства загалом) дій освітян, які працювали на ТОТ, доречним є запровадження запобіжників у вигляді строкової форми трудового договору, підписання Етичного кодексу та алгоритму доступу освітян до професії.

Розділ 4. Зміст освіти як складова відновлення освіти на ДОТ

4.1. Відмінності освітніх стандартів й освітніх програм держави-агресора та України

Станом на початок 2024 року не було проведено ґрунтовного порівняння українських і російських освітніх стандартів, не було чітко окреслено проблематику освітніх розривів між учнями з підконтрольних територій і ТОТ. Наявні дослідження переважно спрямовані на визначення ключових наративів російської пропаганди⁹². Та залишається відкритим питання того, як учителям викладати ті чи інші предмети дітям, що перебували в окупації, навіть якщо ці предмети не містять ідеологічної компоненти.

У межах роботи над Білою книгою були зіставлені Державні стандарти України та РФ, порівняння освітніх програм мовно-літературної, математичної, природничої, громадянської та історичної галузей. До такої роботи були залучені вчителі відповідних спеціальностей. Результати аналізу свідчать про необхідність більш детального зіставлення робочими групами вчителів і методистів окремих галузей. Водночас із проведеної роботи **можна зробити такі ключові висновки стосовно Державних стандартів:**

- Відмінною є тривалість навчання на підконтрольній території України та на ТОТ. Так, повна загальна освіта в Україні становить 12 років в Україні та 11 в РФ. Проте спільною є складова поділу на цикли, а саме 1–4 клас – початкова школа, 5–9 – середня школа, 10–11 (12) – старша школа.
- Ключовий акцент російських стандартів зроблено на формуванні патріотизму, “любви к Отечеству”⁹³. Відмінності на ціннісному рівні можна побачити на рівні формулювань портрету випускника. В українському стандарті закладено підхід “від особистості – до суспільства”, тоді як у російському: “від державної ідеології – до навичок”.
- Український Державний стандарт має ширшу рамку як предметних, так і наскрізних змістових ліній. Під час укладання стандартів і програм для ДОТ важливо враховувати відмінності у підходах до формування компетентностей учнів.

92 Шкільна освіта: прихована зброя РФ проти України. <https://almenda.org/wp-content/uploads/2023/02/Doslidzhennya-Shkilna-osvita-prykhovana-zbroya-RF-proty-Ukrayiny.pdf>

93 “Любові до Вітчизни”.

- Передбачена варіативність програм і можливість вчителів обирати в Україні на відміну від чітко визначених програми в РФ. Зі свого боку це дає можливість формувати єдині підходи до змісту освіти для ДОТ і не звертати уваги на розриви у змісті освіти навіть у межах російської системи.

У межах проведеної роботи було зіставлено програми початкової школи 5, 9, 11 класів, зроблено основні висновки щодо того і запропоновано підходи до змісту освіти. Вони наведені в таблиці № 4 “Галузевий аналіз освітніх програм”.

Загальними для всіх галузей будуть рекомендації щодо:

- підготовки словників термінів і понять, що допоможуть швидше наздоганяти матеріал природничої, математичної галузей;
- відведення додаткових годин на повторення вивченого матеріалу українською мовою;
- розроблення порівняльних таблиць щодо порядку й змісту тем окремих дисциплін в українських та російських програмах;
- створення підручників для вивчення української мови та історії України;
- розроблення окремого курсу з історії України з 2014 року і подій російсько-української війни.

Водночас слід враховувати, що окремі з курсів (наприклад, курс історії України) для ТОТ в існуючому форматі неможливо реалізувати. Причиною цьому є те, що для значної частини учнівства курс буде новим, лінійність структури не дасть змоги оминати попередньо вивчені теми.

Окремі курси мають виходити далеко за межі суто академічних цілей. Ідеться передусім про курси українознавчого компоненту. Наприклад, цілі та реалізація у межах змісту освіти курсу громадянської та історичної галузей визначені в таблиці № 5 “Ключові вимоги до змісту громадянської та історичної галузі в умовах сьогодення”.

Таблиця № 4 “Галузевий аналіз освітніх програм”

Галузь	Основні висновки	Підходи до змісту освіти після деокупації
Мовно-літературна	<ul style="list-style-type: none"> Українська мова та література на окупованих територіях не є обов’язковою складовою навчальних програм. На російську мову виділяється 5–6 годин щотижнево (див. розділ 4.2 “Мова освітнього процесу на ТОТ”). Відсутня можливість для ознайомлення з творами української літератури в рамках програми. Твори давньої літератури як “Слово про похід Ігорів” подаються як частина російської літератури. Суттєво меншою є частка творів зарубіжних авторів, що вивчаються в російських програмах із читання й літератури. Ключовий акцент російських програм полягає у “формуванні громадянськості та патріотизму, закріплення єдності багатонаціонального народу Російської Федерації”. Різна структура курсів з літератури: інтегрований (російська та світова) в РФ і можливість у вчителів обирати інтегрований курс чи окремі курси в Україні. Наявний незначний перелік спільних творів світової літератури. 	<ul style="list-style-type: none"> Збільшення кількості годин викладання української мови та літератури на ДОТ, врахування специфіки територій окупованих після 2014 року. Формування спільних класів для вивчення української мови учнів різних категорій відповідно до рівня володіння мовою відповідно до CEFR (Common European Framework for Languages) – Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти. Запровадження інтегрованих українознавчих курсів: історії та літератури Запровадження додаткових курсів вивчення української мови з використанням комунікативного підходу.

Математична	<ul style="list-style-type: none"> • Незначні відмінності у змістовій складовій програм з математики, порядку викладення тем. • Наявність відмінностей у термінології та вимогах до укладання навчальних посібників. 	<ul style="list-style-type: none"> • Можливість використання українських програм і підручників, які потребуватимуть незначної адаптації (наприклад, розроблення брошур із перекладом термінів і понять). • Можливість створювати групи учнів різних вікових категорій в рамках вікових групи (5–6 класи, 7–9 класи, 10–11 (12) класи) для опанування математики відповідно до пройдених тем (оптимальне рішення для класів, де зібрані діти з різним досвідом перебування в умовах війни).
Природнича	<ul style="list-style-type: none"> • Незначні відмінності у змістовій складовій курсів біології, фізики та хімії. • Відмінність у роках початку вивчення курсів (наприклад, курс хімії в Україні розпочинається у 7 класі, в РФ – у 8), що впливає на порядок і обсяг вивчення тем. • Програми з географії (загальної та рідного краю), безумовно, мають суттєві відмінності, адже в центрі вивчення – різні країни. 	<ul style="list-style-type: none"> • Можливість використання українських програм і підручників, які потребуватимуть незначної адаптації (наприклад, розроблення брошур із перекладом термінів і понять). • Можливість створювати групи учнів різних вікових категорій для опанування предметів природничої галузі відповідно до пройдених тем. • Запровадження додаткових курсів для подолання освітніх втрат на основі вже створених матеріалів у рамках різних проєктів.

<p>Громадянська та історична</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Відсутність курсу історії України в учнів на ТОТ. • Ключовий акцент у формуванні російської ідентичності на ТОТ в рамках галузі. • Фрагментарні елементи історії України в російських програмах спрямовані на дискредитацію ідеї української державності і виправдання російської збройної агресії – наприклад, тема “Неонацизм на Україне”⁹⁴ в 11 класі, привласнення української історії на прикладі вивчення періоду Русі-України чи Гетьманщини. • Відмінності у змістовій частині в рамках курсів. • Відмінності у курсах всесвітньої історії полягають у розстановці певних акцентів, підкреслення ролі Росії у тих чи інших процесах, особливо це стосується висвітлення формування тем, які так чи інакше можуть служити для виправдання зовнішньополітичних цілей Росії: формування Російської імперії, Друга світова війна, холодна війна та міжнародні відносини у другій половині ХХ ст. – до сучасності. • Панування наративів “общероссийской идентичности”⁹⁵, “героїзації війни”, “позитивного ставлення до диктатури” та ін. • Викривлення окремих сюжетів історії України, заперечення Голодомору-геноциду та інших злочинів. • Спільність полягає у хронологічній побудові структури курсу. 	<ul style="list-style-type: none"> • Можливість використання українських програм та підручників, які потребуватимуть адаптації для учнів території, окупованих після 2022 року. • Необхідність створення адаптаційних програм та підручників для територій окупованих до 2022 року. • Основний акцент має робитися на розвінчуванні російських наративів. • Можливість створювати групи учнів різних вікових категорій для опанування предметів галузі відповідно до пройдених тем (для учнів, що залишались на ТОТ після 2022 року, та для тих, хто навчався в іноземних школах). • Посилення практичної складової у програмі: відвідування музеїв; проектна діяльність, пов’язана з вивченням традицій, вшануванням діячів та подій, пов’язаних з історією України; усноісторичні проекти, присвячені Революції Гідності і подіям російсько-української війни; екскурсії різними регіонами України. • Окреме викладення курсу історії України з 2014 року, тем російсько-української війни.
----------------------------------	--	---

94 “Неонацизм в Україні”.

95 “загальноросійської ідентичності”.

<p>Початкова школа</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Відмінності у змістовій частині курсів – “Я досліджую світ” та “Окружающий мир”⁹⁶. Ключовий акцент у курсі “Окружающий мир” робиться саме на дослідженні Росії. Курс в Україні має ширші рамки. • Відсутність вивчення української мови та ознайомлення з текстами української літератури. • Значні відмінності у методиках і підходах до викладання та організації занять. • Суттєва відмінність у підходах: знаннєвий (РФ) і компетентнісний (Україна). 	<ul style="list-style-type: none"> • Можливість використання українських програм і підручників, які потребуватимуть адаптації для учнів територій, окупованих після 2022 року. • Необхідність створення адаптаційних програм і підручників для територій, окупованих до 2022 року, у межах посилення українознавчої складової. • Основний акцент робиться на розвінчуванні російських наративів. • Обов’язкове посилення курсу вивчення української мови через додаткові години вивчення. • Часткова можливість створювати спільні групи учнів різних категорій для вивчення предметів: наприклад, для учнів, що залишалися на окупованих територіях після 2022 року, та тих, хто навчався за кордоном. • Запровадження додаткових курсів для подолання освітніх втрат у межах українознавчої складової на основі вже наявних для певних категорій учнів.
------------------------	---	---

Таблиці № 5 “Ключові вимоги до змісту громадянської та історичної галузі в умовах сьогодення”

Цілі	Способи реалізації в рамках змісту освіти
Протистояння та розвіювання міфів російської пропаганди	Першочергове запровадження спільного курсу з історії України для всіх класів (адаптованого для учнів різних вікових категорій), які міститимуть ключові теми української історії і стануть відповіддю на російську пропаганду. Особлива увага до висвітлення російсько-української війни і питання окупації.
Повернення до українського інформаційного простору	Запровадження курсів медіаграмотності та посилення цієї складової у курсах громадянської освіти, української мови. Постійне використання та поширення українського інформаційного контенту.
Повернення до української ідентичності	Розробка та запровадження краєзнавчих курсів, які б могли подавати локальну історію у тісному зв'язку з національним контекстом і напряду протистояти російським наративам про “общерусскую идентичность” ⁹⁷ . Поетапне запровадження курсу історії України.
Забезпечення поступового процесу реінтеграції	Запровадження курсу “Громадянської освіти” чи його складових у всіх класах. Ознайомлення учнів з основами конституційного ладу та права України, ключовими суспільними цінностями. Визначення ключових тем, необхідних для розуміння сучасного українського контексту. Ознайомлення з контекстом російської окупації. Робота з запобіганням конфліктів і дискримінації за різними ознаками (навчалися на ТОТ/навчалися в інших регіонах/навчалися за кордоном), ставлення батьків до агресії РФ (підтримували/не підтримували), (воювали у складі незаконних збройних формувань/воювали у складі ЗСУ).
Подолання освітніх розривів між учнями з ТОТ і підконтрольних територій	Поступове запровадження курсів історії та громадянської освіти як дисципліни з оцінюванням навчальних досягнень. Запровадження додаткових курсів з історії України, збільшення кількості годин викладання.

97

“Загальноросійську ідентичність”.

Реалізацію цих цілей можна розділити на декілька етапів:

1. Ознайомчий (до 6 місяців). Передбачає запровадження базових курсів для всіх вікових груп “Вступ до історії України” та “Основи громадянської освіти” без вимог до академічних досягнень.
2. Адаптаційний (до 3 років). На цьому етапі доцільним може бути запровадження річного курсу з історії, побудованому на основі хронологічного викладу подій з поступовим запровадженням проблемно-хронологічного підходу. Це дозволить учням шкіл вже за декілька роки мінімізувати розриви з однолітками в інших регіонах.
3. Повна інтеграція до української системи освіти. Передбачається перехід на освітній процес за стандартами та принципами НУШ.

Окремі програми для ДОТ мають бути адаптованими або створеними спеціально для ДОТ. Так, програму для вступного курсу з громадянської освіти для ДОТ необхідно створювати з метою допомоги протидії наративам російської пропаганди, розширювати практичну складову діяльності учнів, планувати теми та формати взаємодії, які будуть присвячені подоланню конфліктів та сприяти мирному співіснуванню людей із різним досвідом. У межах адаптаційного циклу подібний курс може містити такі складові з огляду на завдання освіти на ДОТ:

Завдання	Зміст освіти
Протистояти наративам російської пропаганди	<ul style="list-style-type: none"> • Медіаграмотність: критичне сприйняття та протидія маніпуляціям в інформаційному просторі. • Наративи російської пропаганди як приклад маніпуляцій. Зв'язок ТОТ з іншими регіонами під час окупації (прикладі спротиву окупації, контактів з окупованими територіями, підтримки).
Реінтегрувати учнів до українського суспільства Ознайомити учнів з політичною та правовою системою України	<ul style="list-style-type: none"> • Поняття демократії, її переваги порівняно з іншими моделями в сучасному світі. • Органи влади в Україні. • Як працюють органи місцевого самоврядування. • Як молодь може впливати на зміни в усій країні.
Забезпечити обізнаність учнів щодо прав і свобод	<ul style="list-style-type: none"> • Які права мені гарантує законодавство України. • Права дитини в умовах війни. • Як захистити власні права. • Як РФ порушувала права дитини на окупованих територіях.

Забезпечити мир та запобігти конфліктам	<ul style="list-style-type: none"> • Статус ТОТ і незаконних збройних формувань. • Конфлікти та їх вирішення. • Дискримінація. Як запобігати дискримінації. • Булінг. Як запобігати булінгу.
Ознайомити з цінностями та традиціями України	<ul style="list-style-type: none"> • Знайомство з традиціями рідного краю. • Подорожі та екскурсії регіонами України (віртуальні чи реальні). • Різноманіття як перевага української культури. • Залучення в сучасну українську культуру через кіно, музику, літературу.
Залучити до громадської та волонтерської діяльності	<ul style="list-style-type: none"> • Що таке волонтерство. Як я можу допомогти власній школі, громаді, місту. • Як я можу впливати на життя школи, громади, міста. • Шкільний парламентаризм. • Шкільні та молодіжні громадські об'єднання. Мої перші кроки до громадської діяльності.

Необхідним є передбачення ключових кроків освітніх установ, частина з яких має бути здійснена до деокупації. Ідеться про основні інституції, які мають реалізувати заходи у межах визначення підходів до змісту освіти на ДОТ. Таке визначення є вкрай необхідним з огляду на можливість їх планування та забезпечення діяльності.

Установа	Заходи до деокупації	Заходи після деокупації
Український інститут розвитку освіти	<ul style="list-style-type: none"> • Здійснення аналізу російських стандартів і програм з метою визначення ключових відмінностей. • Визначення потенційних освітніх втрат у різних галузях, враховуючи особливості програм у змістовій частині. • Розробка інструментів для подолання втрат, зокрема і “компенсаторних” програм. • Розроблення чітких критеріїв та рекомендацій до використання навчальних матеріалів (без суттєвих змін у змісті, таких, що потребують адаптації, коригування, розробки додаткових матеріалів, і тих, що мають бути розроблені спеціально для ДОТ). • Розроблення рекомендацій і проведення навчання для вчителів-практиків, які безпосередньо будуть працювати на ДОТ (підготовка “кадрового резерву”). • Розроблення програм психоемоційної підтримки учнів і підготовка спеціалістів до їх впровадження. • Розроблення короткострокового, середньострокового та довгострокового плану реінтеграції, запровадження НУШ, олучення випускників до складання ЗНО/ НМТ на загальних умовах. 	<ul style="list-style-type: none"> • Підтримка ЦПР на ДОТ. • Навчання та супровід вчителів для роботи на ДОТ. • Подальші розроблення та удосконалення наявних програм психоемоційної підтримки учнів. • Створення методичних матеріалів для вчителів, які працюють на ДОТ. • Розроблення додаткових програм для учнів з ООП. • Супровід розроблення матеріалів для ДОТ на онлайн-платформах (наприклад, ВШО).

<p>Інститут модернізації змісту освіти</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Створення адаптованих підручників та посібників відповідно до напрацювань УІРО. Розробка адаптованих підручників та посібників для навчання на основі існуючих українських матеріалів з урахуванням відмінностей в освітніх програмах. • Участь у модернізації освітніх програм. Впровадження змін у освітні програми для ЗЗСО, які відповідають потребам учнів із ДОТ. 	<ul style="list-style-type: none"> • Удосконалення освітніх програм для ДОТ на основі досвіду перших років. • Забезпечення ДОТ навчально-методичною літературою, забезпечення доступу до матеріалів в електронному форматі.
<p>Український центр оцінювання якості освіти</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Створення інструментів для об'єктивної оцінки освітніх втрат учнів внаслідок різниць у програмах і підходах. • Визначення критеріїв оцінювання, спрямованих на вимірювання ефективності відновлення рівня освіти. • Розроблення інструментів для оцінювання освітніх втрат учнів на рівні навчального закладу. • Розробка електронної освітньої платформи для учнів з ДОТ або доопрацювання вже існуючих цифрових рішень. 	<ul style="list-style-type: none"> • Організація комплексного дослідження освітніх втрат і розривів (за рівнем знань та компетентностей). За умови сприятливої безпекової ситуації – залучення підлітків з ДОТ до дослідження PISA. • За необхідності, розроблення механізмів і завдань для вступу абітурієнтів до ЗВО на пільгових або особливих умовах під час перехідного періоду.
<p>Державна служба якості освіти</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Проведення дослідження готовності повернення до української освітньої системи серед учасників освітнього процесу. • Розширення переліку діагностичних тестів на платформі ВШО (зокрема з урахуванням освітніх програм країни-агресора). 	<ul style="list-style-type: none"> • Позачерговий інституційний аудит закладів освіти на ДОТ. • Впровадження моніторингової оцінки впродовж визначеної кількості років після деокупації для розуміння ефективності імплементованих підходів.

4.2. Мова освітнього процесу на ДОТ

На ТОТ окупаційна влада здійснює прицільний утиск української мови в усіх сферах життєдіяльності. Використовується одна мова освітнього процесу – російська. Про це свідчать⁹⁸ також статистичні дані, зібрані Уповноваженим із захисту державної мови. Викладання російської мови на територіях, що перебувають в окупації з 2014 року, здійснюється з приміткою “рідна”. На територіях, що перебувають в окупації з 2022 року, українська мова позиціонується як рідна, російська – як державна. Вивчення російської мови передбачає 5–6 годин на тиждень⁹⁹. Вивчення української мови можливе лише після написань батьками відповідних заяв, що не завжди відбувається з огляду на питання безпеки. Відповідно, діти на ТОТ не мають доступу до освіти українською мовою – для деяких дітей це весь час їхнього перебування в системі загальної середньої освіти.

Адаптація навчальних програм і матеріалу відповідно до рівня знань, навичок, умінь, компетентностей учнів із ТОТ пов'язана й з їхнім укладанням російською мовою. Це контраверсійне твердження, адже, з одного боку, йдеться про надання доступу до освіти мовою, якою володіє учнівство на ДОТ, а з другого боку, про сприяння функціонуванню мови держави-агресора.

Відповідно до загальної державної стратегії щодо ДОТ можлива реалізація кількох варіантів вирішення мовного питання. Можливі сценарії, їхні переваги та ризики наведено в таблиці № 6 “Сценарії вирішення питання про мову освітнього процесу на ДОТ”.

Таблиця № 6 “Сценарії вирішення питання про мову освітнього процесу на ДОТ”

Сценарій	Переваги	Ризики
Повна відмова від російської мови, миттєвий перехід учнів на навчання українською мовою	<ul style="list-style-type: none"> • Чітке визначення ролі української мови як державної. • Використання вже готових матеріалів (зокрема і для подолання освітніх втрат і розривів). • Підтримка рішення з боку населення підконтрольних територій.	<ul style="list-style-type: none"> • Спротив із боку батьківства. • Посилення освітніх втрат і розривів через неволодіння україномовними термінами. • Підвищення рівня стресу в дитини, що адаптується до нової освітньої системи в повоєнний період.

98 Огляд щодо обмеження функціонування української мови на тимчасово окупованих територіях України. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/oglyad-ukrayinskoyi-movi-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini>

99 О героизме педагогов, внедрении федеральных стандартов. URL: <https://dan-news.ru/inter-view/o-geroizme-pedagogov-vnedrenii-federalnyh-standartov-i-preodolenii-mrachnogo/>

	<ul style="list-style-type: none"> • Можливість залучення всіх педагогічних працівників із підконтрольних територій. • Гнучкість дитячого мозку дозволяє швидко опанувати нову мову (особливо споріднену). 	<ul style="list-style-type: none"> • Використання факту російською пропагандою. • Порушення базового права кожної дитини на здобуття освіти. • Можливий відтік родин і дітей до російської освітньої системи.
Забезпечення освітнього процесу російською мовою впродовж 1-го року з метою адаптації учнівства	<ul style="list-style-type: none"> • Доступ до освітнього процесу для всього контингенту учнівства з поступовою адаптацією до викладання українською мовою. • Залучення до викладання педагогічних працівників із ДОТ, що мають досвід викладання російською. • Поштовх наукової спільноти до розробки курсів із української мови за рівнями володіння. • Фіксований термін переходу освітнього процесу на державну мову. 	<ul style="list-style-type: none"> • Необхідність розробляти додаткові програми та матеріали на адаптаційний рік. • Необхідність забезпечувати можливості для вивчення української мови різними шляхами: додаткові години в шкільній програмі, факультативи, гуртки в позашкільних закладах, онлайн-курси, що потребує суттєвих видатків і методичного напрацювання. • Спротив частини населення.
Забезпечення освітнього процесу українською мовою з можливістю отримувати консультації російською мовою впродовж першого року	<ul style="list-style-type: none"> • Чітке визначення ролі української мови як державної. • Використання вже готових матеріалів (зокрема і для подолання освітніх втрат і розривів). • Можливість залучити окремих вчителів для викладання і проведення консультацій. 	<ul style="list-style-type: none"> • Подвійні видатки на оплату праці вчителів. • Збереження двомовності учнів. • Наявність мовного бар'єру для опанування матеріалу, що може посилити освітні втрати та розриви. • Додаткове навантаження на учнів.
Поступовий перехід від російської до української (наприклад, за угорським сценарієм)	<ul style="list-style-type: none"> • Забезпечення доступу до освіти для дітей, що не володіють українською мовою (особливо актуально для ТОТ із 2014 року). • Забезпечення права на освіту мовами національних меншин. • Поступова адаптація учнів до освітнього процесу українською мовою, зниження рівня стресу через перебування в новому освітньому та мовному середовищах. 	<ul style="list-style-type: none"> • Толерування функціонування російської мови в українському освітньому просторі. • Необхідність розробки програм і навчальних матеріалів російською мовою. • Підбір викладачів, здатних викладати російською мовою.

Забезпечення освітнього процесу російською мовою в перший період прийнятне з метою адаптації учнівства. Водночас важливим є забезпечення курсів вивчення української мови й набуття розмовного досвіду учнями; створення навчальних матеріалів для учнів з метою розвитку понятійного апарату українською мовою й закріплення знань по темах, що були опановані за російськими програмами; посилення ролі позашкільця як інструменту розвитку проукраїнської свідомості молоді; можливості для родин одразу обирати класи з викладанням українською мовою. Такий підхід може бути важливим для територій, що перебувають в окупації з 2014 року.

Частина заходів має бути здійснена до деокупації. Доцільно:

1. Розробити діагностичні тести для вимірювання рівня володіння українською мовою без прив'язки до шкільної програми з можливістю замірів навичок читання, письма, аудіювання, аналізу тексту.
2. Визначити ключові теми шкільного курсу української мови, що мають бути опановані всіма випускниками ЗЗСО незалежно від строку їхнього перебування на ТОТ.
3. Розробити методичні матеріали (зокрема і для самоспрямованого навчання), що дозволять у стислий термін опанувати ключові теми шкільного курсу з української мови та розвинути навички комунікації.
4. Дослідити зміст тих курсів української мови, що розробляє і впроваджує окупаційна влада.
5. Дослідити, які наявні російськомовні матеріали, розроблені в Україні, можуть бути використані в освітньому процесі на ДОТ. Критично важливо також визначити правовий статус російської мови як мови національної меншини (спільноти), адже частина 6 статті 5 Закону України “Про освіту” залишає простір для вимог щодо організації роботи класів із російською мовою навчання.

4.3. Способи подолання освітніх втрат і розривів

Подолання освітніх втрат на ДОТ є критично важливим для безпеки та добробуту кожної окремої людини та всієї держави. За результатами опитування, проведеного в межах проєкту, 69,2 % вчителів із ТОТ і ДОТ вважають, що подолання освітніх втрат і розривів на ДОТ є надзвичайно гострим питанням. Упродовж останніх років низка громадських організацій впроваджує активності для мінімізації та подолання освітніх втрат і розривів, використовуючи різні підходи. У 2024 році йдеться мінімум про 53 проєкти відповідного напрямку¹⁰⁰. Внутрішні системи моніторингу та оцінки результатів свідчать, що всі з підходів мають позитивний вплив на рівень знань учнівства. При цьому важливим є вивчення досвіду. Перші спроби систематизації уже зроблені МОН і опубліковані як Рекомендації з організації програм з надолуження освітніх втрат¹⁰¹. Рекомендації для освітніх управлінців були також розроблені ДСЯО¹⁰².

Прикладом реалізації системи подолання освітніх втрат на рівні держави є Велика Британія¹⁰³. У 2021 році у країні був запроваджений тьюторинг для надолуження освітніх втрат у декількох форматах: “партнери з навчання”, “академічне менторство”, “тьюторинг під керівництвом школи”. Найбільш ефективним підходом став тьюторинг під керівництвом школи (хоча значних результатів не було). Країна зіткнулася зі значними проблемами щодо рівня кваліфікації педагогічних працівників, що важливо врахувати в поточних умовах і вже сьогодні створювати програми підготовки в рамках формування кадрового резерву. Експерти Аналітичного центру “ОсвітАналітика” у матеріалі для видання НУШ¹⁰⁴, подають висновки, корисні для України: долучення до тьюторингу різних категорій педагогів: вчителів пенсіонерів, студентів педагогічних спеціальностей, штатних вчителів шкіл (але важливо враховувати рівень навантаження вчителів), осіб що вже зараз займаються тьюторингом – є критично важливим в умовах потенційного дефіциту кадрів на ДОТ.

100 Спільні зусилля для подолання освітніх втрат: тьютори, портали та ШІ. URL: <https://osvitoria.media/experience/spilni-zusylyya-dlya-podolannya-osvitnih-vtrat-tyutory-portaly-ta-shi/>

101 Рекомендації щодо організації програм надолуження освітніх втрат. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2023/07/31/Unicef.Immediate.actions.frame.proofreading.ua.1-31.07.2023.pdf>

102 Як компенсувати “освітні втрати”: рекомендації для органів влади, засновників і директорів закладів освіти. URL: <https://sqe.gov.ua/yak-kompensuvati-osvitni-vtrati-rek/>

103 How the National Tutoring Programme can help students. URL: <https://educationhub.blog.gov.uk/2020/12/08/how-the-national-tutoring-programme-can-help-students/>

104 Чи спрацювала програма тьюторства для надолуження освітніх втрат у Британії та чи стане цей досвід у пригоді Україні. URL: <https://nus.org.ua/articles/chy-spratsyuvala-programa-tyutorstva-dlya-nadoluzhennya-osvitnih-vtrat-u-brytaniyi-ta-chy-stane-tsej-dosvid-u-prygody-ukrayini/>

Важливим етапом має стати розроблення вимог до професійних компетентностей тьюторів і механізму вимірювання прогресу учнів.

Підходи до організації освітнього процесу мають враховувати цілі й завдання у різних груп учнівства. Для успішної інтеграції важливо забезпечити якомога ширшу взаємодію між різними категоріями учнів і не допустити їх сегрегації в межах навчального процесу. Цей підхід можна реалізувати за допомогою створення динамічних класів, де учні різних категорій матимуть спільні курси: предметні з інваріантної складової (наприклад, математика чи природничі науки) чи додаткові з варіативної. Таким чином, частина українських програм може бути запроваджена одразу і не потребуватиме повного оновлення.

Досвід українських і закордонних організацій може стати основою для практик подолання освітніх втрат на ДОТ у майбутньому. Такий досвід, а також переваги, ризики, шляхи подолання втрат наведено в Таблиці № 7 “Досвід імплементації програм з надолуження освітніх втрат в українському освітньому просторі”.

Таблиця № 7 “Досвід імплементації програм з надолуження освітніх втрат в українському освітньому просторі”

Практики	Навчаний досвід	Переваги	Ризики	Шляхи подолання
Додатковий рік навчання	Частково – адаптаційні класи за кордоном	<ul style="list-style-type: none"> • Можливість надолужити значну частину матеріалу, запровадити необхідні додаткові курси, зокрема і мовні. • Можливість відпрацювання механізмів 12-річного навчання. • Підготовка учнів до складання НМТ/ЗНО дозволяє їм вступати в ЗВО на загальних умовах, що суттєво зніме напругу в суспільстві з цього питання. 	<ul style="list-style-type: none"> • Невідповідність матеріалів віковим особливостям учнів – необхідність розробки більшої кількості адаптованих матеріалів. • Спротив з боку батьків та учнів. • Негативне, упереджене ставлення освітян до “другорічок” • Необхідність запровадження квот чи зміни умов вступу до ЗВО для деяких категорій вступників у майбутньому. • Високі видатки. • Потреба в додаткових шкільних приміщеннях, що не завжди можливо в повнокомплектних закладах. 	<ul style="list-style-type: none"> • Можливість для родин обирати додатковий рік навчання на базі ЗЗОО й забезпечення учнів індивідуальною освітньою траєкторією в такому випадку – вирішювання показників на момент завершення середньої освіти. • Започаткування практики foundation year (адаптаційного року) на базі ЗВО, підготовка абітурієнтів на одному рівні – вирішювання показників на момент початку вищої освіти.

<p>Навчання під час канікул у таборах</p>	<p>ГО "ГолГлобал"</p>	<ul style="list-style-type: none"> Жива взаємодія учнівства. Психоемоційна та фізична реабілітація у безпечному регіоні України. Короткострокова прицільна робота з запитами учнівства. Подолання стереотипів щодо представників різних регіонів України. Екскурсійна складова як можливість пізнати культурні та природні багатства України. 	<ul style="list-style-type: none"> Неможливість охопити широке коло учнівства. Високі видатки на організацію таборів. Відсутність системності. Наявні обмеження по віку, із якого діти можуть відлучатися від батьків на довгий час. 	<ul style="list-style-type: none"> За умови сприятливої безпекової ситуації – проведення таборів у межах регіону, організація таборів при школах. Організація таборів для дитини з одним із дорослих.
<p>Організація індивідуальних / групових додаткових занять на базі закладів освіти</p>	<p>Освітня фундація МпiВiдiУ</p>	<ul style="list-style-type: none"> Обізнаність батьків і дітей щодо можливості надолуження знань. Зручність доєднання до занять наприкінці навчального дня на базі шкільного укриття. Фахова підготовка викладачів і забезпечення якості підготовки. 	<ul style="list-style-type: none"> Складність координації великої кількості локацій регіональними координаторами в питаннях організації процесу, обліку відвідуваності, оплати праці викладачів. Додаткове навантаження на викладачів після робочого дня. Додаткове навантаження на учнів після завершення навчального дня. 	<ul style="list-style-type: none"> Долучення до освітнього супроводу досвідчених вчителів-пенсіонерів, студентів педагогічних університетів в якості практики.

<p>Тьюторський супровід</p>	<p>“Навчай для України” – “Освітній сул” Національна програма тьюторства в Британії</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Учнівська робота в мінігрупах, забезпечення підтримки ключових навичок: математичної і читалької. • Можливість організації навчання в дистанційному форматі. • Розвиток навички тьюторського супроводу й фасилітації освітнього процесу в освітан. • Можливість побудови індивідуальних освітніх траєкторій. • Можливість долучати до дистанційного навчання вчителів, що перебувають за кордоном. 	<ul style="list-style-type: none"> • Неспроможність охопити широке коло учнівства. • Високі видатки на оплату праці викладачів. • Неможливість охопити всі галузі. • Неможливість якісно забезпечити підготовку та проконтролювати діяльність тьюторів за умови масштабування системи. • Відсутність досвіду апробації на учнях початкової школи. • Необхідність створення та апробації окремої тьюторської програми. 	<ul style="list-style-type: none"> • Запуск тьюторської підтримки на базі шкіл. Долучення до тьюторингу досвідчених вчителів – пенсіонерів, студентів педагогічних спеціальностей в якості практики. • Запровадження додаткових курсів для підготовки тьюторів.
-----------------------------	---	--	---	---

Створення груп або класів для учнів, які потребують додаткового вивчення окремих предметів.	Адаптаційні класи за кордоном	<ul style="list-style-type: none"> • Забезпечення потреб конкретної групи учнів: вивчення мови, історії чи інших дисциплін, що є базовими для успішної адаптації та інтеграції. • Соціалізація учнів, можливість відвідувати частину предметів з іншими групами учнів. • Індивідуалізація освітнього процесу. 	<ul style="list-style-type: none"> • Додаткові витрати на оплату праці вчителів. • Підвищення ризику булінгу серед учнів. • Необхідність відмовлятися або суттєво скорочувати вивчення певних предметів. 	<ul style="list-style-type: none"> • Покладання вибору на батьківство. • Організація адаптаційних чи предметних груп у канікулярний період.
---	-------------------------------	--	---	---

Учителі потребують навчання методам роботи з освітніми втратами. З огляду на неможливість охоплення значної кількості дітей конкретними програмами важливо створювати умови, за яких вчителі матимуть необхідні навички для їх використання на рівні кожного класу. Таку практику впроваджує ГС “Освіторія” в проєкті “Наздоженемо”. Перевагами є: можливість для вчителів якісно спланувати діяльність у класах, економія ресурсів, можливість долучати вчителів до інших форм подолання освітніх втрат, а також широке охоплення учнівства всіх вікових груп. Суттєвим недоліком є збільшення навантаження на вчителів.

Врахуванню може підлягати практика інтеграційних курсів за кордоном.

Одним із способів інтеграції біженців/шукачів притулку/мігрантів є створення окремих адаптивних/інтеграційних класів. Попри подібність ситуації (перебування учнів поза межами освітньої системи протягом тривалого часу), доцільність запровадження такої системи для всіх учнів викликає значні сумніви. Основним застереженням є сегрегація за певними ознаками. Формування спільних груп з окремих предметів забезпечить можливість відчувати себе частиною шкільної спільноти. Ефективним досвідом є залучення учнів до позакласної активності у різних формах: від розважальних до профорієнтаційних заходів, а також волонтерської та громадської діяльності. Водночас слід враховувати, що такий досвід має застереження, адже не враховує необхідність боротьби з наративами ворожої пропаганди, питання адаптації не лежить у площині становлення ідентичності.

Кожна з цих практик потребує конкретно визначених програм і підходів.

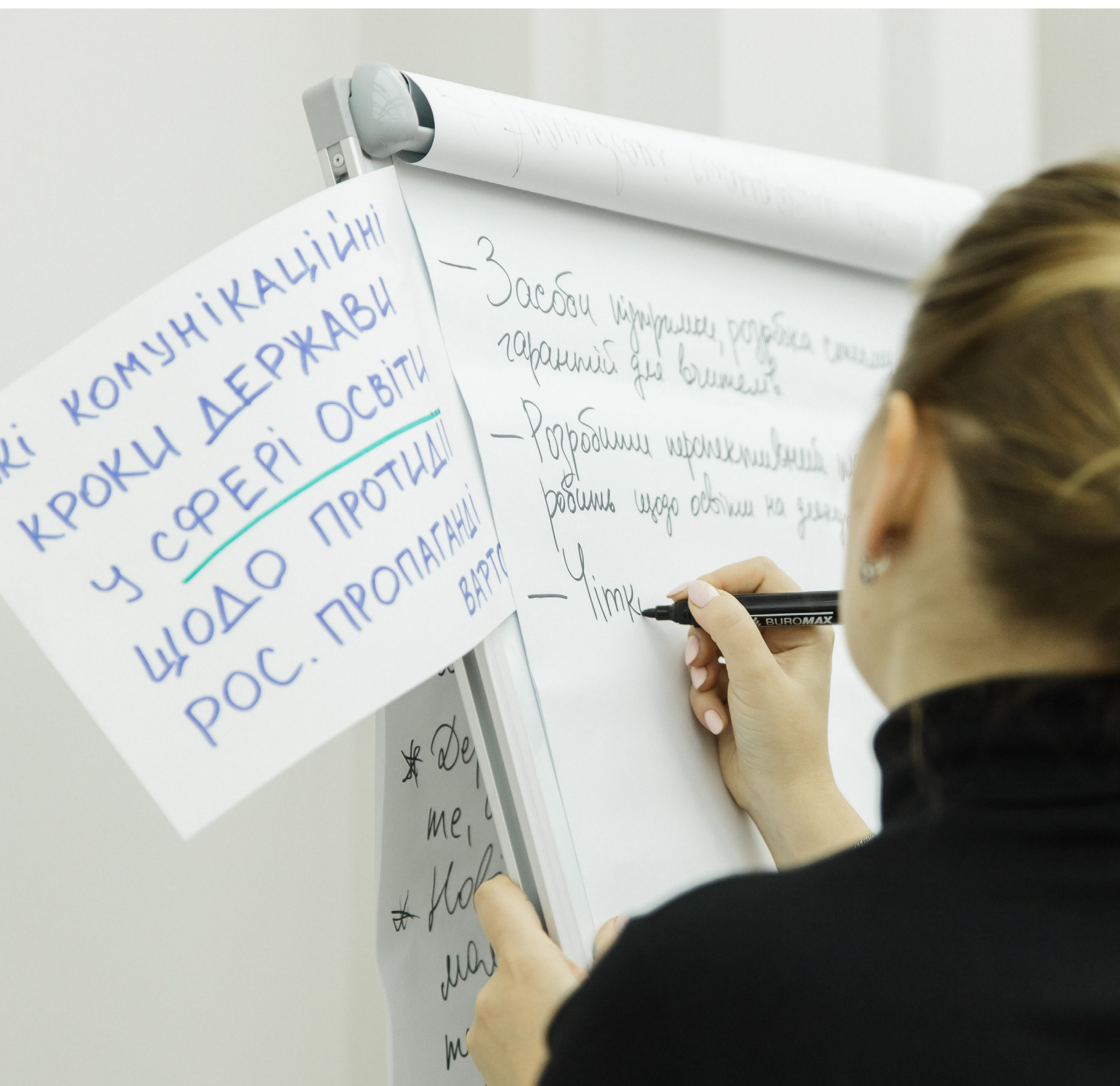
Значною проблемою більшості з них є обмеженість людського та фінансового ресурсу, а також залежність різних форматів від безпекової ситуації та технічних можливостей. Додатково варто зауважити, що реформа НУШ має принципово іншу парадигму: не знанневу (як це було в радянській і пострадянській педагогіці), а компетентнісну. Це враховано в проєкті “Тепер я знаю” від ГО “Смарт освіта”, що забезпечує поліпшення математичної та читацької компетентностей. Упродовж п'яти тижнів на літніх канікулах діти мають змогу покращувати навички читання, аналізу й розуміння текстів, роботи з алгоритмами, передбачати результати й аналізувати їх. Перевагами такого формату є мінімізація освітніх втрат, що традиційно відбуваються у період літніх канікул, розвиток навичок замість опанування програми, реалізація компетентнісно-орієнтованого навчання. Потенційними ризиками є відхід від традиційних знаннево-орієнтованих практик й спротив тому.

Висновки та рекомендації:

1. Для окреслення проблематики освітніх втрат учнівства, що проживало на ТОТ, необхідним є проведення порівняння російських та українських освітніх стандартів і програм. Їх попередній розгляд відображає суттєві ціннісні відмінності, які можуть бути подолані виключно виходячи за межі академічних цілей і через використання адаптованих та/або спеціально створених програм, модернізації наявних програм тощо.
2. Виконання таких завдань, як протистояння російським наративам, реінтеграція в українське суспільство, забезпечення обізнаності про державу, права і свободи, забезпечення миру та запобігання конфліктам, має наскрізно знайти відображення у змісті освіти. Ця робота може бути розпочата такими установами, як Український інститут розвитку освіти, Інститут модернізації змісту освіти до деокупації.
3. Для ухвалення найоптимальнішого рішення щодо мови освітнього процесу в перший період після деокупації доцільно мати розроблені діагностичні тести для вимірювання рівня володіння українською мовою, навчальні матеріали для опанування (надолуження втрат) мови у стислі терміни.
4. Надолуження освітніх втрат має враховувати отриманий раніше досвід: додатковий рік навчання, навчання під час канікул у таборах, тьюторський супровід, створення груп або класів для учнівства, яке потребує додаткового вивчення окремих предметів тощо. Вибір має базуватись на інтересах дитини, цілях і завданнях учнівства.

Розділ 5. Способи протидії російським наративам в освітньому середовищі

Російські наративи впливають на освітнє середовище, формують певний світогляд та інтерпретацію подій. З огляду на це важливим є розуміння і постійне спростування та подолання наслідків дії російських наративів в освітньому середовищі.

Визначеними є способи протидії наслідкам впливу російських пропагандистських наративів на свідомість учасників освітнього процесу.

З 33 способи (див. [Додаток №2 “Способи протидії наслідкам впливу російських пропагандистських наративів на свідомість учасників освітнього процесу на ТОТ”](#)) було визначено за результатами симуляційної гри (див. [Додаток №1 “Опис проведення симуляційної гри і воркшопу”](#)). Ці способи протидії було використано на наступному етапі роботи та здійснено оцінку ефективності/ придатності перелічених способів протидії наслідкам впливу російських пропагандистських наративів на свідомість учасників освітнього процесу на ДОТ. Тематичний аналіз змісту відповідей дав змогу визначити:

- принципи;
- орієнтири переконувального впливу;
- організаційні форми;
- ключові пояснення для протидії російським пропагандистським наративам.

Як принципи визначено:

- власна поведінка вчителя як приклад наслідування для учнів, батьків, членів громади;
- опора на реальні, невивгадані факти та докази;
- використання місцевого матеріалу;
- спрямованість на майбутні перспективи;
- залучення учнів до організації та проведення масових заходів;
- поступове, але неухильне посилення україномовності спілкування;
- спокійне й виважене оцінювання мовних конфліктів у публічному просторі;
- поступове витіснення класичної та сучасної російської культури на користь української;
- дотримання неагресивно-толерантної культури дискусій, заборона цькування;
- перехід від емоційних реакцій до аргументованого аналізу;

- розвиток критичного мислення, посилення чутливості до ворожого контенту та підвищення правосвідомості громадян;
- гармонійне поєднання загальноукраїнської та локальних ідентичностей;
- поступове, але неухильне витіснення російських і радянських цінностей;
- наповнення українським змістом (в АР Крим – також кримськотатарським);
- входження до сучасного міжнародного контексту.

При розробленні методичних матеріалів упорядникам доцільно спиратися на перелік орієнтирів переконувального впливу. Ідеться про матеріали для вчителів по роботі з дітьми та батьками. Орієнтири та їх змістове наповнення визначено в таблиці № 8 “Орієнтири переконувального впливу на учасників освітнього процесу”.

Таблиця № 8 “Орієнтири переконувального впливу на учасників освітнього процесу”

Орієнтир	Змістове наповнення
<p>Переваги громадянського суспільства в Україні порівняно з РФ</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Свобода слова, думки, віросповідання та інші права і свободи громадян. • Вільні вибори зі зміною влади. • Демократичні реформи в усіх сферах суспільства. • Дотримання законності. • Масове волонтерство. • Вагома роль освіти. • Використання прогресивних ідей та інновацій. • Європейська якість життя. • Брак етнічних упереджень • Можливість робити вільний життєвий вибір.
<p>Привабливе майбутнє демократичної модерної України</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Довіра до України й українців у світі. • Довіра з боку західних держав. • Незалежна українська церква. • Перспективи вступу до Європейського Союзу. • Відкритий світ для подорожей. • Перспективи розвитку національних груп та етнічних меншин. • Позитивний досвід тих, хто повернувся з-за кордону.
<p>Апелювання до історичних подій</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Опора на доведені факти. • Використання історичних документів. • Спростування історичних перекручень і міфів. • Критичне осмислення історичних матеріалів. • Популяризація матеріалів з історії України.
<p>Переваги та перспективи відновлення української освіти</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Різноманітність українських освітніх програм. • Дитиноцентризм і демократизація освітнього простору в умовах НУШ. • Проектна діяльність як підготовка до успішного майбутнього. • Реформування української освіти: створення ліцеїв, гімназій, профільних старших шкіл. • Розвиток компетентностей як мета освіти. • Всебічна обізнаність учнів. • Підвищення престижності освіти. • Поширення самоосвіти. • Можливість закордонних стажувань і обміну міжнародним досвідом.
	<ul style="list-style-type: none"> • Оптимальна тривалість, поступовість і виваженість процесу відновлення. • Програми надолуження освітніх утрат і розривів. • Повернення контингенту учнів і педагогів.

Дерусифікація свідомості учнів	<ul style="list-style-type: none"> • Інформація про злочини росіян. • Подвиги українських героїв. • Заохочення до вивчення української мови і літератури. • Послідовне україномовне спілкування, формування мовної стійкості. • Переваги використання української мови як модної, престижної і сучасної. • Заходи з національно-патріотичного виховання. • Вивчення традицій національних груп та етнічних меншин.
Запобігання конфліктам між учнями з різними поглядами	<ul style="list-style-type: none"> • Проукраїнська позиція вчителя. • Проведення заходів проти цькування та дискримінації. • Залучення учнів до спільної діяльності, не пов'язаної з війною. • Навчання аргументованої дискусії, обговорення переконливих прикладів, історичних фактів, літературних творів. • Співпраця з психологами, соціальними педагогами. • Медіація вчителем конфліктів між учнями. • Підвищення кваліфікації вчителів як медіаторів конфліктної взаємодії учнів.
Робота з членами громади зі спростування проросійських наративів	<ul style="list-style-type: none"> • Залучення батьків і членів громади до відзначення державних свят та заходів із національно-патріотичного виховання. • Співпраця з органами місцевого самоврядування, лідерами громад. • Заохочення членів громади до україномовного спілкування. • Популяризація українських медіа в громаді.
Правова підтримка учасників освітнього процесу	<ul style="list-style-type: none"> • Правові консультації для розв'язання проблемних питань. • Правовий патронаж під час підготовки та проведення заходів для учасників освітнього процесу. • Поширення правової інформації для учасників освітнього процесу через медіа.
Психологічна підтримка учасників освітнього процесу	<ul style="list-style-type: none"> • Психологічний супровід учасників освітнього процесу • Створення психологічних служб і реабілітаційних центрів для підтримки мешканців громад. • Використання ресурсів і досвіду міжнародних організацій для психологічної підтримки

Блок про переваги і перспективи відновлення української освіти хоч і не є очевидним як засіб протидії російській пропаганді, проте надзвичайно важливий у вибудовуванні цього процесу. Саме постійна і переконлива демонстрація переваг української освіти, її оновленого змісту, демократизація освітнього середовища, перспективи отримання українського свідоцтва про освіту чи диплома фахівця, його визнання в інших країнах світу можуть бути вагомим аргументом на користь підтримки української держави. Крім того, цей пункт, на відміну від більшості інших, задіяних у цьому переконувальному впливі, фактично повністю позбавлений політико-ідеологічного контексту.

Організаційні форми протидії російським наративам:

- краєзнавчі, культурно-розважальні, рекреаційні, спортивно-туристичні заходи;
- масові заходи за спільної участі учнів, батьків, членів громади;
- залучення органів місцевої влади та самоврядування до заходів з протидії російській пропаганді;
- залучення працівників правоохоронних органів до заходів з протидії російській пропаганді;
- проведення зустрічей з ветеранами АТО, ССО, ЗСУ;
- проведення зустрічей з активістами;
- модернізація бібліотек як інноваційних осередків для освітніх і культурних заходів;
- психологічна підтримка і супровід учасників освітнього процесу;
- організація спілкування учнів і батьків із різним досвідом проживання воєнних подій;
- тренінги, дискусії, бесіди, семінари, вебінари та інші форми активного навчання;
- контакти з представниками української діаспори за кордоном;
- залучення міжнародної допомоги;
- використання досвіду країн, які мають схожі проблеми;
- створення інформаційно-популярного відеоконтенту про історію та культуру України;

- популяризація українських історичних подій та постатей у сучасному молодіжному контексті;
- створення фільмів для дітей і молоді про історію і сучасність південно-східних регіонів України.

Визначено перелік російських нарративів, щодо яких варто пріоретизувати зусилля. У Зеленій книзі було визначено 38 ключових ворожих нарративів, що їх зазвичай використовує російська пропаганда, впливаючи на свідомість учнів на ТОТ. За результатами експертної роботи¹⁰⁵ такий перелік було доповнено. Також сформульовано їх узгоджене бачення, напрацьовано аргументовані спростування до них. Цей перелік нарративів було запропоновано вчителям під час опитування (див. [Додаток № 3 “Результати опитування “Відновлення освіти на деокупованих територіях”](#)).

Так, вчителі надають великого значення ліквідації наслідків впливу російської пропаганди на свідомість учнів: максимальний варіант оцінки (“надзвичайно важливо”) набирав від 55,1 до 84,7 %. Таке сприймання нарративів, з одного боку, є свідченням значного емоційного напруження, яке в учителів викликає сама їхня наявність, а з другого – труднощі з диференціацією їхніх оцінок – якраз через сильний емоційний вплив.

Загалом було відібрано нарративи, які мають найбільше значення і потребують першочергового спростування. До кожного із цих нарративів складено перелік ключових пояснень для протидії наслідкам їхнього впливу, що відображає історію українсько-російських відносин, значення української мови, місце російської мови в Україні, причини і перебіг російсько-української війни, демократичний розвиток українського громадянського суспільства, риси українського національного характеру, особливості та перспективи молодіжної і дитячої культури в Україні, рух України до Європи, оцінку життя в СРСР.

¹⁰⁵ У форматі світового кафе за темою “Яким чином система освіти може протидіяти нарративам РФ та сприяти майбутній реінтеграції населення звільнених територій?”, що відбулося 7 грудня 2023 року.

Таблиця № 9. Російські наративи і пояснення для їх спростування

Наративи	Ключові пояснення для спростування
У Радянському Союзі ми всі були щасливі	<ul style="list-style-type: none"> • Брак політичних і громадянських свобод, систематичні порушення прав людини. • Обмеження свободи слова й інформаційна цензура. • Політичні переслідування, гоніння та репресії проти тих, хто мав відмінні погляди. • Штучні голодомори, які призвели до багатомільйонних жертв. • Домінування центрального керівництва у Москві, ігнорування інтересів національних республік. • Насильницька русифікація України та інших національних регіонів. • Закритість кордонів з іншими країнами (“залізна завіса”) • Неефективність планової економіки, постійний дефіцит, черги, низькі зарплати і пенсії. • Зосередженість економіки на військовому виробництві на шкоду товарам широкого вжитку.
Російська армія – армія-визволителька	<ul style="list-style-type: none"> • Російська армія принесла смерть і руїни. • Численні воєнні злочини, вчинені російською армією. • Погрози з боку окупаційної влади і військових та примус до отримання російських паспортів. • Брак вільного волевиявлення на ТОТ і примус до голосування на псевдореферендумах. • Переслідування інакодумців і система покарання для них (доноси, підвал). • Використання жителів ТОТ як “гарматного м’яса” для російської армії. • Цілеспрямована підготовка дітей і молоді до майбутньої участі у воєнних акціях РФ у різних країнах. • Вигаданість міфів про російських “героїв” (наприклад, Кутузов, Суворов).
Росія ніколи ні на кого не нападала	<ul style="list-style-type: none"> • Війна проти України – це порушення Росією міжнародних угод і двосторонніх договорів • Анексія і окупація українських територій суперечить міжнародному праву і не визнана абсолютною більшістю держав. • Так звана “спеціальна воєнна операція” – це пряма неспровокована агресія Росії проти України. • Незаконність так званих “референдумів” у Криму, Донеччині, Луганщині, Запоріжжі й Херсонщині. • Випадки неповаги Росії до територіальної цілісності інших країн свідчать про порушення принципів справедливості з боку Росії в міжнародних відносинах. • Жертвами російських нападів були десятки країн: Україна, Польща, Грузія, Сирія, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва. Чехословаччина, Угорщина та ін. • Економічні санкції та ізоляція Росії з боку міжнародної спільноти є справедливою реакцією на її агресивні дії і спростовує міжнародною спільнотою ідею про “справедливість і мир”. • Мілітаризація економіки РФ. • Історичні дані підтверджують, що більшість війн ініціює сама Росія.

<p>Росія тут назавжди</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Провал російських планів взяти “Київ за три дні”. • Захоплення і звільнення Херсона, інших українських територій. • Міжнародна спільнота не визнає порушення РФ кордонів України, встановлених у 1991 році. • Брак гідної соціальної підтримки людей на ТОТ (низький рівень медицини, соціальних послуг тощо). • Руйнування інфраструктури й екосистеми українських територій свідчить про те, що РФ не збирається тут залишатися і розвивати ці території. • Підвищення зарплат і зниження цін на ТОТ є явищем тимчасовим, що видно з порівняння з іншими регіонами РФ.
<p>Російська культура – велика й унікальна</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Російська культура звичайна, має імперіалістичний характер, багато запозичено з європейських культур. • Російська культура – це інструмент війни як із точки зору поширення ворожих наративів, так і з точки зору підтримки економіки РФ. • Велич російської культури супроводжується знищенням і пригніченням культур інших народів, зокрема й української.
<p>Південно-східні території України – це російська земля, Новоросія</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Українсько-російські кордони – результат тривалих історичних процесів. • Південно-східні регіони України – не Новоросія, а питома українські землі за історією, етнічним складом, мовою.
<p>Крим – споконвічна російська територія</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Крим належав різним народам, але найбільше – кримським татарам та Україні. • Крим – це земля зі своїм(и) народом(ами), культурою, історією, спалювана російським імперіалізмом. • Міжнародно визнані кордони Криму як частини України. • Крим має ресурсний та історичний зв’язок з материковою частиною, Україною. • Крим – не подарунок, а економічна перспектива з географічним положенням. • Якщо Крим – це “історично російські землі”, то Кубань, Таганрог – історично українські • Питання Криму – постійна точка конфлікту і може бути тригером. Закордонна наукова спільнота багато приділяє уваги вивченню питання Криму як частини російської території, відтак відбувається академічна фальсифікація історії щодо Криму. Як альтернатива і можлива протидія такому підходу може бути створення і поширення українських/кримських студій у провідних університетах світу.

<p>Українська мова і культура є частиною російської</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Українська культура унікальна та водночас є частиною європейської культури. • Росія привласнювала українську історію, культуру, освіту. • Росія знищувала українську культурну спадщину та діячів української культури та українських патріотів. • Тривале знищення українських культурних діячів, цінностей, творів, культурної спадщини послабило роль української культури і науки, проте є багато визначних постатей, пантеон діячів культури, мистецтва, науки і спорту, їхніх творів і здобутків. • Українська мова – самостійна слов'янська мова, а не діалект російської. • Українська мова має власну тривалу історію розвитку, є давнішою за російську. • Українська мова та культура мають своє власне тисячолітнє історичне коріння, яке відрізняється від російського. • Особливості української мови (лексика, граматики, фонетика) відрізняють її від російської. • Існує багато унікальних елементів української культури, такі як народна музика, живопис, література, традиції та обряди (багатострунна бандура проти триструнної балалайки, різниця національних костюмів). • Різні історичні, географічні та соціокультурні фактори визначають українську культуру як унікальну. • Відбувається активний розвиток та збереження української мови та культури в сучасному світі. • Сучасні культурні, мистецькі та наукові досягнення України підтверджують самобутність української культури, незалежність та власну ідентичність українців. • Українській культурі властива поліетнічність, свобода, багатоголосся, єдність різноманіття. • Українська мова є високорозвиненою і достатньою для виконання всіх соціальних і психологічних функцій. • Багаторічне приниження з боку Російської імперії, СРСР і потім РФ статусу української мови як сільської, мови людей неосвічених. • Позиціонування українських митців (наприклад, Тараса Шевченка, Лесі Українки) і загалом української культури як великомученицької, сумної і багатостраждальної. • Таврування “буржуазні націоналісти”, що означало, що любов до України – це злочин. • Звільнення від російських впливів спричинило бурхливий розвиток україномовної літератури, театру, кіно. • Опора на україномовний контент надає життєдіяльності сучасної людини більш творчого та перспективного характеру. • Уживання української мови надає спілкуванню елегантності, вишуканості, доброзичливості. • Перехід на українську мову робить життя українців більш осмисленим, звільняє від стереотипів минулого. • Престижність української мови в молодіжному середовищі невпинно зростає.
---	---

<p>Українці – хитрі хохли і неосвічені селяки</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Більшість громадян здатна критично й самостійно оцінювати події та ставитися до влади. • Влада не наважувалась порушити закон під тиском громадськості. • наявність значущих культурних та історичних досягнень українців, такі як розквіт Київської Русі, літературна спадщина, внесок у світову науку та мистецтво (наприклад, Острозька академія, Павло Чубинський, Агатангел Кримський, який знав близько 60 мов, Довженко – відомий кінорежисер і сценарист, Ярослав мав 4 доньки і пов’язав їх з Європою, Володимир Великий – хрещення Київської Русі). • Високий рівень освіти та науковий потенціал українців, які представлені численними вченими, винахідниками та фахівцями у різних галузях. • Сучасні досягнення України у сферах бізнесу, технологій, спорту свідчать про освіченість та розвиток країни. • Українцям властива гостинність, працьовитість, культурна толерантність, мужність, патріотизм, доброзичливість, дружелюбність, щедрість і психологічна стійкість.
<p>Україна – неповноцінна держава</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Україна – це самостійна держава, зі своєю історією, територією, мовою, культурою, військом, законами. • Україна має власну, окремішню від Росії історію державності – від Русі до сучасної незалежної держави. • Русь – це Україна, а не Росія. • наявність таких етапів як Київська Русь, Гетьманщина та інші етапи розвитку свідчать про самостійний шлях України. • Україна – це демократична держава, визнана світом, де працюють та реформуються державні інституції.
<p>Україна – маріонетка Заходу</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Україна історично, географічно, ментально – це Європа, а не Азія. • Україна прагне бути членом Європейського Союзу, проте як суверенна держава приймає самостійні рішення як у внутрішній політиці, так і в міжнародних відносинах. • Україна здійснює незалежні дії в зовнішній діяльності, бере участь у міжнародних організаціях, а також демонструє власні позиції у міжнародних питаннях. • Розвиток та диверсифікація економіки України, покращення інвестиційного клімату й інші позитивні аспекти, які свідчать про економічну самостійність.

<p>Владу в Україні захопили нацисти і фашисти</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Влада в Україні обирається народом і відбувається змінюваність влади, що не є ознакою диктаторського режиму. • Існує вільна політична конкуренція. • Кожна людина в Україні має права і обов'язки. • Представник влади – це управлінець, який має виконувати певні обов'язки на визначений термін. • Забезпечення прав людини як у демократичних країнах. • Громадяни мають право вільного виїзду з країни (тимчасові обмеження зумовлено воєнним станом). • Є релігійна і конфесійна свобода (обмеження стосуються церкви, пов'язаної з державою-агресором). • Немає дискримінації за расовими або етнічними ознаками • Ведеться боротьба з корупцією. • Українські національні цінності поєднуються із загальнолюдськими. • Українці поважають інші народи і прагнуть укріплення своєї нації • На території України немає армій країн НАТО, але є армія РФ • Україна захищає свою цілісність від воєнного нападу РФ і протизаконної окупації українських територій; Україна має право на самооборону, зокрема і за підтримки партнерів/союзників.
<p>В Україні переслідують російськомовне населення, забороняють російську мову</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Поширеність російської мови в Україні – наслідок багатомовної русифікації українців. • Розширення сфер вживання української мови в період незалежності означає зменшення використання російської мови, проте в Україні не було і немає переслідувань російськомовного населення. • До російської збройної агресії російська мова широко вживалася і часто переважала в різних сферах культури, освіти, інформації. • Найбільшого лиха від російської агресії зазнали регіони з найбільшим поширенням російської мови. • Революція Пдності була спрямована проти злочинної влади, а не російськомовного населення. • Українська влада ніколи не спалювала російські книжки. • Відповідно до Конституції України гарантовано вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов як мов меншин. • Порушення Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної” не передбачає кримінальної відповідальності. • Програма курсу “Зарубіжна література” передбачає вивчення творів російських письменників.

<p>В Україні не російська окупація, а громадянська війна</p>	<ul style="list-style-type: none"> Доказово підтверджена присутність російських військ на території України, постачання озброєння та підтримка збройних формувань на сході України. Міжнародна спільнота засудила дії Росії в Україні, включаючи санкції та позиції багатьох країн та міжнародних організацій. Звіти міжнародних спостерігачів, організацій з прав людини та свідчення очевидців підтверджують російську окупацію. Рішення міжнародних судів визнають російську відповідальність за війну в Україні. В Україні активно ведеться боротьба за територіальну цілісність і суверенітет, а не внутрішній конфлікт. Спроби України вести дипломатичний діалог та досягти мирного вирішення конфлікту характеризує його як міжнародний конфлікт.
<p>Україна вісім років обстрілювала Донбас</p>	<ul style="list-style-type: none"> Україна завжди підтримувала територіальну цілісність країни та виступала проти втручання з боку Росії. Звітні документи місії Організації з безпеки і співробітництва в Європі свідчать про характер обстрілів на Донбасі з боку РФ, а не України. Бойовики, які діють на сході України, мають підтримку Росії, яка забезпечує їх озброєння та військовий потенціал. Дії Росії на сході України з 2014 року та нині на всій території України отримали широке міжнародне засудження, включаючи санкції від багатьох країн, що свідчить про агресивні, воєнні дії, зокрема й на Донбасі, саме з боку Росії. В Україні не було громадянської війни, саме дії Росії в АР Крим і на території окремих територій Донецької та Луганської областей стало причиною збройної агресії. Стан окремих територій Донецької та Луганської областей до збройної агресії був незрівнянно кращий, ніж тепер. Україна завжди демонструвала готовність до дипломатичного вирішення конфлікту та зупинки вогню, здійснювала спроби досягти миру та брала участь у мінських переговорах для вирішення конфлікту порівняння інфраструктури Донеччини в період до 2014 року і після 2022 року (її цілісність). Дії на сході України призвели до того, що цивільне населення, включаючи дітей та літніх людей постраждало внаслідок збройної агресії. При цьому відсутні дані про смертність цивільного населення внаслідок дій ЗСУ з 2014 по 2022 роки. Окупаційна влада на ТОТ перешкоджала доступу міжнародним організаціям.
<p>Україна вас не чекає / покарає / кинула</p>	<ul style="list-style-type: none"> Українською державою створено додаткові можливості для молоді з ТОТ. Передбачено квоти для абітурієнтів з ТОТ для навчання в українських закладах освіти. створено можливість для дистанційного навчання учнів з ТОТ. Визнаються результати навчання учнів і студентів з ТОТ. Українська армія вже багато років бореться за звільнення ТОТ та повернення своїх громадян. Кожне кримінальне провадження розбирається окремо й ретельно. Осіб, які не співпрацювали з окупаційною владою, не покарають.

Кожний з описаних способів протидії наслідкам впливу російських пропагандистських наративів потребує фактологічного опису для учнів різного віку з урахуванням їхніх потреб і можливостей.

Загальна державна політика та комунікаційні кроки держави у сфері освіти щодо відновлення освіти на ДОТ і протидії російській пропаганді:

- формувати кадровий резерв освітян для ДОТ;
- залучати молодих учителів, студентів і випускників педагогічних університетів для викладання на ДОТ;
- здійснювати роботу з молоддю, починаючи зі школи, студентства, щодо роботи/викладання на ДОТ, створювати особливі умови роботи;
- сприяти підвищенню престижності професії вчителя; протиставляти роль вчителя в Україні як просвітника на протигагу вчителю в РФ як частині пропагандистської машини;
- підтримувати переміщені заклади освіти;
- залучати вчителів до робочих груп із напрацювання стратегії і конкретних заходів з відновлення освітнього процесу на ДОТ;
- визначити правове регулюванням питання колабораціонізму, зокрема колабораційної діяльності в освіті;
- посилювати неформальну освіту учнівства як частину реінтеграції;
- підтримувати зв'язок зі спільнотами за кордоном;
- поширювати практику вивчення і використання англійської мови на додаток до української та на протигагу російській;
- здійснювати заходи з розвитку національної автономії корінних народів Криму;
- враховувати регіональну культуру як частини всеукраїнської під час інтеграція української культури після деокупації (наприклад, Куїнджі на Донеччині);
- працювати над поверненням депортованих дітей та навчати вчителів, як працювати з цими дітьми після повернення;
- проводити роботу з дітьми, які повертатимуться на ДОТ як носіїв проукраїнських наративів;
- посилювати дипломатичні і культурні зв'язки із зарубіжними країнами;

- обмежувати вплив російських ресурсів на український інформаційний простір, не залучати російських експертів в українське медійне поле;
- осучаснювати зміст освіти на основі проукраїнських цінностей;
- фінансувати науково-популярні, документальні медійні проекти в різних жанрах для молоді.

У питанні роботи зі спростування наративів і вироблення контрнاراتивів українській державі важливо визначити єдину стратегію комунікації для усіх органів і забезпечити синхронність цієї комунікації між різними відомствами. При цьому варто визначитися з координацією між різними органами влади щодо вразливих груп населення, припинити агресивну/невиважену українізацію, нещирість, подвійні стандарти, що може викликати додатковий протест як з боку учнів, особливо підлітків (навмисне говорять російською, дивляться російські серіали, слухають російську музику тощо), так і з боку дорослого населення. Слід особливо увагу звернути на питання вищої освіти, зокрема майбутнє ЗВО на окупованих територіях.

Варто активніше комунікувати те, що вже здійснюється, а також плани роботи на ДОТ для формування розуміння і запобігання невизначеності. Важливо розробити перспективний план конкретних кроків держави щодо відновлення освіти на ДОТ.

Водночас комунікаційні повідомлення від української держави мають бути чіткими, зрозумілими й уніфікованими (узгодженими) і при цьому по формі вони мають бути дуже різними для різних цільових груп. Важливою є асиметрична протидія – не просто спростовувати ворожі наративи, а формувати і посилювати українські. Формування власних сильних наративів має здійснюватись так, наче російських наративів не існує.

Цільова аудиторія переконувального впливу має бути максимально широкою. Вона має охоплювати всю Україну та закордонних партнерів, з якими працює Україна, країни пострадянського простору, а також РФ. У роботі на ДОТ з людьми, які мають різні локальні ідентичності, різний досвід життя в період окупації, різні настанови щодо української державності та її майбутнього, вкрай необхідно враховувати і здійснювати диференціацію цільових аудиторій.

У роботі саме з учасниками освітнього процесу важливо виокремлювати такі **цільові аудиторії**:

- заклади освіти як цільові аудиторії, до яких треба комунікувати, перш ніж вони будуть каналами поширення;
- керівники, адміністрація, персонал різних типів закладів освіти;
- школярі трьох вікових груп;

- батьки школярів різного віку;
- вчителі, викладачі;
- молодь призовного віку, яка може розглядати це як перевагу і шанс навчатися в Україні й альтернативу службі у російській армії, або ж як загрозу бути мобілізованим і в українській армії;
- студентство.

При цьому кожна з цих цільових груп слід окремо розглядати з урахуванням різності територій: тимчасово окуповані, деокуповані, підконтрольні території України, що не були в окупації, а також цільові групи, що нині перебувають за межами України.

Після звільнення територій на ДОН, на думку освітян, можуть перебувати різні типи учасників освітнього процесу. Серед них виокремлюють громадян, що мають гостро (сильно) проросійські погляди, на протилежному полюсі – ті, які мають сильні проукраїнські погляди, а також так звані “нейтральні” і “невизначені”.

В описі “проукраїнських” громадян освітяни дещо схильні до ідеалізації, вкрай позитивної оцінки й опису “правильних” громадян. В їх уявленні проукраїнські громадяни впевнені, рішучі, активні, згуртовані, людяні, хазяйновиті. Також вони мають здатність до аналізу, критичність мислення, спираються на історичне і культурне коріння, демонструють готовність до оборони держави, поділяють цінності Європейського Союзу. Такі люди спілкуються повністю чи переважно рідною українською мовою, займаються волонтерством і мають активну громадянську позицію, здатні жертвувати своїми благами заради інтересів інших, проявляють високий рівень альтруїзму. Відзначаються тим, що співпрацюють із правоохоронними органами, мають досвід учасників бойових дій / Революції Гідності (2014 рік) / протестних виступах проти окупаційної влади, наприклад, у Херсоні 2022 року. Такі особи не потребують особливого переконувального впливу щодо проукраїнських позицій. Доречним є їх активне залучення до різних громадських ініціатив, розбудови громади, посилення професійної спільноти тощо.

“Проросійськими”, навпаки, вважають тих, які прямо співпрацювали з окупаційною владою, поширювали російські наративи, виправдовують російську агресію добрими намірами (наприклад, “Якби українська армія не вибивала їх, нас (цивільних громадян) би не почали розстрілювати”, “Вони (російські військові) прийшли нас звільняти”). Освітяни вважають, що такі особи будуть виправдовувати власні дії і рішення після повернення української влади (“Мене змусили”, “У мене було іншого вибору”). В їх уявленнях активно може функціонувати наратив “Росія тут назавжди”, який після деокупації трансформується в “Росія повернеться”. Тому вони

не сприймають Україну як незалежну і суверенну державу, не ідентифікують себе як громадян України, можуть зберігати отримані російські паспорти в очікуванні зміни влади. Також вони віддають перевагу споживанню російського контенту. У ситуації тиску з боку української держави чи влади, скоріш за все переїдуть на територію РФ або займуть приховану “очікувальну” позицію. Такі особи не бажають вчити історію, аналізувати факти. Вони лицемірні, жадібні і мають нереалізовані власні амбіції, розуміють владу сили, авторитаризму, диктатури. Прямий проукраїнський переконувальний вплив на таких осіб натикатиметься на спротив і активне заперечення, конфронтаційну аргументацію.

“Нейтральні” і “невизначені” традиційно є найбільшою цільовою групою. Саме вони можуть розглядатись основною групою для інформаційного впливу.

“Нейтральні”, на думку учасників, демонструють байдужу позицію: «Мені все одно, при якій владі жити аби був мир», «Ми маленькі люди – від нас нічого не залежить». Їм властива інфантильність, байдужість, нерішучість, в’ялість, корисливість та адаптивність. Вони очікують патерналістичну фігуру, яка прийматиме рішення за них, у них може бути відсутнє відчуття власного коріння, розуміння історії. Вони прагнуть до отримання фінансової і гуманітарної допомоги, з приходом окупаційної влади могли отримати різке кар’єрне зростання без особливих зусиль з їхнього боку. Вони, як правило, мали низький рівень освіченості, аналітичності і критичності, а також соціальної активності. Відтак вони піддаються впливу сильніших і впливовіших, чутливіші, краще розуміють силу і фінансові впливи. У питаннях повернення таких людей до проукраїнських позицій після деокупації, очевидно, важливою, але недостатньою буде робота з інформаційно-просвітницького і психологічного характеру. Слід більше уваги приділити їх залученню до спільної громадської діяльності з чітким визначенням завдань і очікуваннями, обов’язковим контролем і визнанням досягнень.

“Невизначені” відрізняються від нейтральних тим, що аналізують історію, факти, але ще не визначилися, де їм краще. Вони, як правило, не проявляють свою позицію вголос і відкрито не підтримують нікого. Вони бояться всього, навіть прийняти рішення і визначитися. Це робить їх доволі гнучкими з одного боку, і піддатливими до впливу – з другого. Для роботи з такою категорією населення потрібна велика кількість достовірної та обґрунтованої інформації, створення більшої кількості контенту і його активне поширення.

При цьому категорія “невизначених” потребує певної деталізації. По-перше, у цю категорію потрапляють люди, які загалом мали проукраїнські позиції, з тих інших причин залишилися на ТОТ і, як наслідок, тривалий час перебували під впливом російської пропаганди. Вони характеризуються такою споглядалною і вичікуваною позицією, порівнюють. Є доволі

терплячими, потайливими, мало довіряють оточенню і вибіркові до тих, з ким спілкуватися і кому можна довіряти. Ще однією потенційно “невизначеною” групою є частина українців, які нині за кордоном і можуть перебувати під потужним інформаційним впливом російської пропаганди. Поступово такі особи можуть ставати більш лояльними до росіян, виправдовувати російські злочини проти людяності, поширювати ідеї “не все так однозначно” тощо. Фокусуватися на їхній цінності для відбудови і розвитку України, як держави, що прагне стати членом Європейського Союзу, з орієнтацією на європейські цінності і стандарти.

Ще одна категорія, яку виокремили учасники симуляційної гри – “несвідомі”. До неї належать діти, орієнтовно до 7 років, й особи з психічними порушеннями, які з огляду на різні обставини не можуть до кінця розуміти ситуацію і приймати зважені рішення. Вони залежні від дорослих осіб, а тому сильно піддаються впливу. У роботі з такою категорією осіб не можна знецінювати їхню роль у загальних суспільних процесах.

Наведений розподіл переважно стосується дорослих осіб. В оцінках учнів вчителі не роблять такого розподілу, сподіваючись, що зможуть владнати потенційні конфлікти між учнями в класі.

Визначеними були й ключові чинники, які спонукали деяких громадян України піти на співпрацю з окупаційною владою. Вони наводились при обґрунтуванні типів людей із різними позиціями й серед таких було відзначено:

- багаторічний, системний і потужний інформаційний вплив і тотальне домінування нарративу “Росія тут назавжди”;
- фактор примусу, залякування;
- запропонована висока (в рази більша) заробітна плата;
- наявність безкоштовних послуг (школи, дитячі садки, харчування в закладах освіти, відпочинок, таборування, підвищення кваліфікації тощо);
- можливість “кар’єрного зростання”, стрімкого “соціального стрибка”; люди без відповідної освіти змогли обіймати “високі” посади під час окупаційної російської влади.

Особливості ключових груп людей на ДОТ слід враховувати при плануванні і розгортанні політики української держави на ДОТ. До уваги мають братись їх психологічні особливості і пріоритети, а також інструменти впливу окупаційної влади. Виразною відмінністю політики української держави

є орієнтація на демократичні цінності, добровільності і самостійності громадян (на відміну від РФ, яка характеризується примусом), створення умов і підтримання їхніх ініціатив. Серед важливих заходів у роботі з тими, хто перебував в окупації, має бути психологічна підтримка, створення можливостей для опрацювання травматичного досвіду, створення простору підтримки, а не засудження, зокрема щодо тих, хто, перебуваючи в окупації, зберігав проукраїнські позиції. Паралельно з цим мають створюватись і активно поширюватись фільми про злочини, вчинені Росією та її збройними силами на території України та інших держав тощо.

Серед **основних каналів поширення** контраргументів щодо російських наративів і посилення проукраїнських було виокремлено кілька найважливіших:

- Ресурси органів державної влади і місцевого самоврядування. Ідеться про політичних, військових і громадських лідерів держави, правоохоронні органи, лідерів думок серед молоді, локальні інститути громадянського суспільства.
- Ресурси та спроможності самої системи освіти. Серед них релоковані ЗО, їх медійні ресурси, а також освітяни, які виїхали з ТОТ, освітні хаби. Також слід працювати через наукові дослідження, друковані періодичні видання, бібліотечні фонди тощо.
- Медіа. Використовувати як традиційні, так і нові, зокрема і соціальні мережі. Також доцільно розглядати поширення у таких мережах, як “Вконтакте”, “Однокласники”.
- Безпосередні контакти. Поширювати доречно через знайомих, родичів, зокрема і в РФ, використовувати лідерів думок місцевого рівня (бабусь, таксистів тощо).
- Культура, розваги. Ідеться про кіно, театр, зокрема і дитячі, комп’ютерні та настільні ігри, поп-, масова культура, мистецькі заходи, музеї тощо.
- Клуби і заходи, орієнтовані на міжнародні спільноти.

Серед основних прийомів слід використовувати непрямий спосіб контрпропаганди, “завуальований”, ліберальний стиль комунікації і донесення інформації.

Процес впровадження проукраїнських наративів і спростування ворожих може мати низку ризиків:

- присутність і домінування російської пропаганди в інформаційному просторі ТОТ;
- дія інтенсивної ворожої контрпропаганди на українську контрпропаганду (“нескінченний пінг-понг”);
- нерозуміння і супротив на підконтрольній території та серед ВПО;
- брак відповідного фінансування на поширення проукраїнських наративів і спростування ворожих;
- обмеженість ресурсів як технічних, фінансових, так і людських;
- низька якість контенту породжує ризик створення несучасного формату, який буде неприйнятний для молоді, викликатиме байдужість, відразу й несприйняття або буде слабо поширюватися;
- можливість відключення інтернету, що знижуватиме чи унеможливуватиме використання цифрових каналів комунікації;
- існування покоління дітей і молоді, які вирости на території, яка тривалий час була в окупації та не вчили українську мову;
- сильний ідеологічний вплив старшого покоління на молодь, що сприяє поширенню ностальгії за радянським минулим;
- постійне порівняння “як було за Росії” через тривале перебування під інтенсивним впливом російської, добре фінансованої і системної пропаганди.
- **Розроблення підходів до вироблення контрнарративів та контрдій як на загальнодержавному рівні, так і на рівні конкретних інституцій, зокрема і закладів освіти, має передбачати такі кроки:**
- Перенесення фокусу уваги з розвінчання російської дезінформації на формування саме українських наративів. Не слід нехтувати вектором підвищення правосвідомості громадян, зокрема і розвитку критичного мислення.
- Використання перевіреної інформації при створенні контрнарративів. Не слід недооцінювати ворога, недоговорювати про його дії і можливості. Також не варто створювати ілюзії і невиправдано позитивного образу майбутнього території після деокупації.
- Комунікація з українцями, які перебувають за кордоном і в окупації, зокрема і щодо спростування ворожих наративів. Необхідно доносити до українців та їхнього оточення за кордоном чіткі, зрозумілі повідомлення

про загальну політику держави, цінність і перспективи повернення цих громадян в Україну.

- Трансляція ідеї, що ми всіх чекаємо в Україні, навіть якщо вони навчалися на ТОТ.
- Дослідження ворожих наративів та інструментів російської пропаганди, зокрема вивчення досвіду дітей із ТОТ у різних контекстах і врахування їх результатів у державних програмах.
- Створення системи позашкільного дозвілля з українським контекстом за кордоном, що дасть змогу попередити ситуації, коли за кордоном учні після уроків потрапляють на російськомовні/проросійські гуртки, клуби, позашкільне дозвілля.
- Створення системи “неформальної освіти”, залучаючи до освітнього процесу лідерів думок, медіа, блогерів, зірок і різні медійні популярні формати.
- Залучення до безпосередньої участі молоді з ТОТ у заходах і експертних обговореннях щодо деокупованих територій, їх розвитку і відновлення.
- Проведення обмінів, що дозволяє подолати чи послабити стереотипність сприйняття, а відтак сформувати спільний, єдиний український простір.
- Впровадження курсів підвищення кваліфікації вчителів щодо конструктивної комунікації з учнями і батьками на ДОТ.

Робота з батьками щодо спростування ворожих наративів є особливо гострою і критично важливою, оскільки учні повертаються у простір сім'ї, де говорять інше і сповідують діаметрально протилежні цінності. Такі розбіжності між двома найбільш важливими інститутами соціалізації дитини (сім'я і школа), що посилюється іншими позиціями в колі однолітків, може призводити до додаткової травматизації, браку відчуття безпеки, розвитку неврозів і почуття відчуженості.

Висновки та рекомендації:

1. Протидія російським нарративам має здійснюватись всебічно. Ідеться про спростування антиукраїнських фейків, розуміння причин поведінки колаборантів і відповідного до них ставлення, роботу з представниками громади для зниження соціальної напруги тощо. Також важливо проводити культурні, волонтерські заходи для створення спільного контексту. Орієнтири переконувального впливу та їх змістове наповнення має використовуватись при розробці методичних матеріалів.
2. Не очевидним, але потенційно ефективним засобом протидії російським нарративам може стати демонстрація переваг української системи освіти, її змін. Загалом ліквідація наслідків впливу російської пропаганди на свідомість учнів оцінюються вчителями як дуже важливий аспект їх діяльності. Підхід до спростування має бути синхронізований і забезпечений єдиною державною стратегією комунікації.
3. Спростування російських нарративів має відбуватись через роботу з широкою цільовою аудиторією, зокрема й тих, хто перебуває за кордоном, на території держави-агресора. При роботі на ДОТ основний вплив має бути здійснений на “нейтральних” і “невизначених” осіб, які є найбільшими групами порівняно з тими, хто має чітку проукраїнську або проросійську позицію.
4. Попри наявність значних ризиків (наприклад, продовження присутності та домінування російської пропаганди в інформаційному просторі, спротив, сильний ідеологічний вплив старшого покоління тощо) мають використовуватись різні канали поширення контраргументів: традиційні медіа, місцеві лідери думок, ресурси освітньої системи тощо.

Висновки та рекомендації

Відновлення освіти на деокупованій території України пов'язане з численними викликами та застереженнями, має враховувати весь наявний досвід на підготовчому етапі й одночасно має бути адаптивним до реалій після звільнення територій. У “Білій книзі: Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях” були проаналізовані та наведені рішення за основними напрямками: організація освітнього процесу в оновленому середовищі та робота педагогічних працівників, зміст освіти та способи протидії російським наративам в освіті. **Вважаємо за необхідне констатувати такі ключові аспекти для роботи у цьому напрямі:**

1. Рішення держави щодо територій, які є тимчасово окупованими, деокупованими, є взаємопов'язаними між собою. Важливим є визначення та реалізація цих політик з **підходом максимального докладання ресурсів до періоду деокупації**. Це дасть змогу врахувати всі фактори, які впливають на доступ до освіти, розподілити навантаження (зокрема й фінансове) та врахувати всі можливі ризики (зокрема й ті, які спричинені діями держави-агресора). Необхідні розроблення та затвердження відповідної Стратегії та Плану заходів на її виконання.
2. Рішення щодо територій, які зазнали тимчасової окупації, **мають бути включеними в загальний підхід держави у сфері освіти**, зокрема визначені й у Візії майбутнього освіти і науки України та інших стратегічних документах. Водночас більшість кроків, які є необхідними для відновлення освіти на звільнених територіях, мають безпосередній зв'язок із підконтрольною територією. Ідеться про доступ до професії й Етичний кодекс вчителя, підходи до надолуження освітніх втрат і розривів, практики роботи з батьками тощо. Вчинення послідовних дій і врахування специфічних викликів забезпечить загальне покращення системи освіти.
3. Керуючись підходом вжиття максимальних дій для забезпечення швидкого відновлення української освіти на звільнених територіях, **необхідним є вчинення заходів як до, так і після деокупації**. Вже сьогодні може і має бути щонайменше:
  - сформовано кадровий резерв освітян, до якого залучено ВПО та осіб, які вимушено перебувають за кордоном, ветеранів, молодих фахівців і студентів, осіб без профільної освіти тощо;
  - забезпечено систематичне підвищення кваліфікацій освітян, зокрема й управлінців, з урахуванням особливостей роботи на звільнених територіях;

- визначено підходи до доступу до професії вчителя, зокрема тими, хто забезпечував освіту на ТОТ;
- проведено відкриті обговорення щодо освітньої мережі та можливості її оптимізації, створення цифрових освітніх центрів, забезпечення дистанційного навчання тощо;
- здійснено порівняння освітніх стандартів та освітніх програм України та держави-агресора з метою подальшого напрацювання методичних і навчальних матеріалів;
- підготовлено методичні та навчальні програми, матеріали для деокупованих територій для різних освітніх рівнів, зокрема адаптивних та інтеграційних з метою подолання освітніх втрат і розривів, включення в українську систему освіти;
- забезпечено включення заходів з подолання російських наративів в освітньому процесі при підготовці вчительства та відповідних програм.

4. Поширений МОН **алгоритм першочергових дій органів місцевого самоврядування та освітян**¹⁰⁶ має бути актуалізований з метою врахування факторів, які впливають на відновлення освіти (наявності освітньої мережі, обсягу контингенту учасників освітнього процесу, доступні ресурси, безпекову ситуацію тощо), форм, строків і відповідальних. Це є особливо актуальним для територій, які тривалий час є тимчасово окупованими та на яких відсутні відповідні органи управління.
5. **Дитиноцентризм має бути основним принципом** при розробці методичних та навчальних матеріалів, впровадженні української освіти на звільнених територіях. Підходи мають будуватись на розумінні досвіду дітей/ молоді та інших учасників освітнього процесу, необхідності різного часу для їх адаптації та інтеграції до нових умов та одночасно не виключати фактори ризику (зокрема здійснюваних державою-агресором).
6. **Комунікація між зацікавленими сторонами** (відповідальними органами влади, освітянами, батьками, учнівством) має забезпечити підтримку та єднання, обмін досвідом в умовах викликів. Для цього мають бути використані різні моделі: формування просторів/майданчиків для обміну досвідом і спілкування, проведення обмінних програм, посилена роль позашкілля, постійне навчання. Ці дії мають підтримуватися і координуватися на центральному рівні для рівного розподілу і використання всіх можливостей.

¹⁰⁶ Деокупація: алгоритми першочергових дій органів місцевого самоврядування та освітян. <https://mon.gov.ua/ua/news/deokupaciya-algoritmi-pershochergovih-dij-organiv-miscevogo-samovryaduvannya-ta-osvityan>

7. До процесу, пов'язаного з відновленням освіти на звільнених територіях, має бути **залучено широке коло зацікавлених**. Ідеться не тільки про профільні органи державної влади та місцевого самоврядування (зокрема й ті, які будуть створені), а й національних і міжнародних партнерів, активістів, місцеві неформальні спільноти, медіа тощо.
8. В МОН має бути **створений структурний підрозділ**, сферою діяльності якого має бути визначено питання забезпечення освіти на ТОТ та ДОТ.

Додаток 1. Опис проведення симуляційної гри і воркшопу

Симуляційну гру було проведено 29 січня 2024 року. До її участі долучилося дев'ять вчителів – ВПО із ТОТ або ДОТ. Темою колективної роботи було визначення способів подолання впливу російських нарративів на ТОТ. Мета полягала в складанні й обґрунтуванні переліку ефективних і доступних для використання в освітньому процесі способів подолання впливу російських нарративів після деокупації.

Перша частина роботи відбувалася в загальній групі і містила такі складові:

- знайомство;
- формулювання завдань;
- психогімнастичні вправи для створення психологічного клімату (мінідіалоги “Один день невидимкою в рідному місті”, “Зустріч у рідному місті через 10 років”, опис вражень про настрої в групі);
- ознайомлення з 15 нарративами, визначеними за результатами опитування вчителів (див. [Додаток № 3 “Результати опитування “Відновлення освіти на деокупованих територіях”](#)”);
- загальна дискусія про: актуальність протидії російським нарративам; проблемні групи серед учасників освітнього процесу; ймовірні проблемні ситуації, спричинені впливом російських нарративів; очікувану поведінку учасників освітнього процесу в проблемних ситуаціях;

У другій частині відбувалася робота у двох підгрупах, яка включала:

- вибір нарративу;
- розподіл ролей у підгрупі (формальний статус – учитель, директор, учень, батько/мати, учитель-колаборант; неформальна поведінка – проукраїнська, проросійська, нейтральна/невизначена);
- висловлювання “аргументів” на підтвердження нарративу;
- відігрування типових реакцій на такі “аргументи”;
- формулювання та висловлювання контраргументів;
- обговорення ймовірних реакцій на контраргументи;
- визначення способів донесення контраргументів до цільової аудиторії.

Третя частина роботи відбувалася у загальній групі, де було розглянуто:

- оптимістичні й песимістичні перспективи подолання впливу російських наративів;
- пропозиції до організації роботи з подолання впливу російських наративів на ТОТ після деокупації.

На завершення роботи було підбито підсумки й отримано зворотний зв'язок від учасників.

Оцінки й пропозиції, що їх висловлювали учасники симуляційної гри, фіксувалися письмово та на аудіо.

Далі ці вислови було досліджено за допомогою тематичного аналізу, за результатами якого передбачено, що переконувальний вплив має бути спрямовано на переважну масу дорослих громадян та учнів, яка має невизначені, нейтральні, амбівалентні погляди. Особи з проукраїнськими поглядами не потребують переконувального впливу, а робота з носіями стійко проросійських поглядів не матиме відчутного ефекту.

Зміст оцінок і пропозицій учасників гри дав підстави для визначення 33 способів протидії наслідкам впливу російських наративів на свідомість учасників освітнього процесу, які можна об'єднати в три логічно-комунікативні напрями такої протидії:

- аргументовані алгоритмізовані пояснення;
- межі компромісів у поясненнях;
- робота із цільовими групами.

Ці способи протидії було використано на наступному етапі роботи – під час проведення **воркшопу “Українське вчительство на деокупованих територіях: перспективи подолання наслідків російської пропаганди у свідомості учнів”**, який відбувся 14 лютого за участю 30 вчителів із числа ВПО.

Після ознайомлення з результатами онлайн-опитування 2415 вчителів учасники воркшопу отримали завдання – оцінити ефективність/придатність перелічених способів протидії наслідкам впливу російських наративів на свідомість учасників освітнього процесу на ТОТ (див. [Додаток № 2 “Способи протидії наслідкам впливу російських пропагандистських наративів на свідомість учасників освітнього процесу на ТОТ”](#)).

З-поміж 33 способів протидії, які було дано для оцінки, виділено 11 таких, що учасники фіксували найчастіше:

- Спростовувати найпоширеніші проросійські “аргументи”.

- Спростовувати “аргументи”, які виправдовують російську агресію.
- Показувати переваги громадянського суспільства в Україні.
- Показувати привабливе майбутнє демократичної модерної України.
- Аналізувати історичні події.
- Оцінювати часові перспективи відновлення української освітньої системи.
- Сприяти дерусифікації свідомості учнів.
- Запобігати конфліктам між учнями з різними поглядами.
- Працювати з членами громади зі спростування проросійських наративів
- Спіратися на зовнішню правову підтримку.
- Спіратися на зовнішню психологічну підтримку.

Наступне завдання, яке отримали учасники, полягало в аналізі того, як певні російські наративи можна пояснювати, що і як про них говорити, що з ними робити, щоб ефективно протидіяти наслідкам їхнього впливу на свідомість учасників освітнього процесу на ТОТ після деокупації. Цю роботу учасники виконували в дев'яти підгрупах, кожна з яких проаналізувала один наратив за 11 способами протидії (в окремих випадках було дано відповіді не за всіма параметрами).

Тематичний аналіз змісту відповідей дав змогу визначити способи протидії наслідкам впливу російських пропагандистських наративів – як більш загальні, придатні до всіх наративів, так і специфічні, доречні в окремих випадках.

Додаток 2. Способи протидії наслідкам впливу російських пропагандистських наративів на свідомість учасників освітнього процесу на ТОТ

1	Спростувати найпоширеніші проросійські “аргументи”
2	Спростувати “аргументи”, які виправдовують російську агресію
3	Аналізувати гучні події воєнного часу
4	Розвінчувати “переваги” російської окупації
5	Спростувати антиукраїнські фейки
6	Пом’якшувати антиукраїнські емоційні реакції
7	Зосереджуватися на мовній українізації
8	Орієнтуватися на дотримання конкретних положень закону
9	Спиратися на правові критерії оцінки поведінки в окупації
10	Використовувати місцевий історичний і культурний матеріал
11	Показувати переваги громадянського суспільства в Україні
12	Показувати привабливе майбутнє демократичної модерної України
13	Знаходити компроміси в розв’язанні проблем
14	Аналізувати історичні події
15	Пропагувати українські символи
16	Об’єктивно оцінювати промахи української влади
17	Об’єктивно оцінювати суперечливі дії ЗСУ
18	Знати чіткі вимоги до відповідальності посадовців за поведінку під час окупації
19	Розуміти причини поведінки колаборантів і відповідно до них ставитися
20	Залучати вчителів, які перебували в окупації, до кадрового забезпечення освіти
21	Поєднувати засоби контролю і заохочення
22	Оцінювати часові перспективи відновлення української освітньої системи
23	Сприяти дерусифікації свідомості учнів
24	Запобігати конфліктам між учнями з різними поглядами
25	Запобігати стигматизації учнів із різним воєнним досвідом
26	Нейтралізувати негативний вплив батьків на свідомість і поведінку дітей
27	Працювати з проблемними сім’ями

28	Виважено ставитися до вчителів із досвідом колаборації
29	Працювати з членами громади зі спростування проросійських наративів
30	Працювати з членами громади зі зниження соціального напруження
31	Спиратися на зовнішню методичну підтримку
32	Спиратися на зовнішню правову підтримку
33	Спиратися на зовнішню психологічну підтримку

Додаток 3. Результати опитування “Відновлення освіти на деокупованих територіях”

У період із 16 по 23 січня 2024 року було опитано 2415 вчителів із закладів освіти на ДОТ, територіях, які перебувають у тимчасовій окупації, та на територіях, що не були окуповані, проте межують із ТОТ. Основну частку опитаних становили вчителі з Харківщини (50 %) і Донеччини (34,6 %), а також Херсонщини (8,8 %), Миколаївщини (3,3 %) та Запоріжжя (3 %). Жінки становили 88,5 %, чоловіки – 10,8 %. За віком переважали особи 45–49 (48,2 %) і 30–44 (30,6 %) років, відносно менше було літніх (60 і більше років, 14,9 %) та молодих (18–29 років, 6,4 %) учителів. Заклади освіти, де працюють респонденти, розташовані: в селі – 36,6 %, у селищі – 15,3 %, у малому місті – 39,8 %, у великому місті – 8,3%.

3–поміж опитаних 23,8 % не змінювали свого місця проживання під час війни, 25,5 % виїжджали, але вже повернулися, 50,4 % – виїхали і наразі не повернулися. Про досвід тривалого перебування на тимчасово окупованій території повідомили 28,8 % респондентів, у 27,6 % цей досвід був нетривалим, 43,6 % не мали такого досвіду. Натепер заклади освіти респондентів перебувають на тимчасово окупованій території (14,6 %), на деокупованій території (57,7 %), на території, що не була окупована (27,7 %).

За змістом анкета складалася з двох частин. **У першій** респонденти відповідали на запитання про можливі труднощі, які чекають на вчителів у процесі відновлення української системи освіти на ТОТ після деокупації (таблиці 1–3).

Таблиця 1. Розподіл відповідей на запитання “Наскільки гострими, на Вашу думку, будуть перелічені нижче проблеми відновлення освітнього процесу на деокупованій території?”

Проблеми	Розподіл відповідей (%)				Середній бал
	Не дуже гостро (1 бал)	Помірно гостро (2 бали)	Істотно гостро (3 бали)	Надзвичайно гостро (4 бали)	
Подолання освітніх утрат і розривів	4,7	26,1	42,2	27	2,9
Відновлення контингенту учнів	5	21,5	38	35,6	3

Подолання змістових розривів порівняно з російською програмою	30	24,1	24,1	21,8	2,4
Подолання наслідків російської пропаганди	15,9	22,2	25,6	36,2	2,8
Конфліктна взаємодія між учителями та учнями	27,2	37,3	24,8	10,6	2,2
Конфліктна взаємодія між учнями з різним досвідом проживання війни	2,1	37,7	27,4	13,8	2,3
Взаємодія з батьками	20,5	38,4	27,8	13,4	2,3
Спілкування з учителями-колаборантами	11,3	10	18,9	59,8	3,3

Отже, найбільш виразно домінує проблема майбутнього спілкування з учителями-колаборантами, як це було зафіксовано раніше під час проведення фокус-груп з учителями (див. [“Зелена книга: Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях”](#)).

Далі йдуть проблеми відновлення контингенту учнів, подолання освітніх утрат і розривів та подолання наслідків російської пропаганди. Відносно менше занепокоєння викликають питання взаємодії вчителів з учнями і батьками та учнів між собою.

Таблиця 2. Розподіл відповідей на запитання “Наскільки Ви потребуєте методичних роз’яснень щодо спілкування (після деокупації) з особами з різним досвідом проживання подій війни?”

Категорії осіб	Розподіл відповідей (%)				Середній бал
	Не дуже потребую (1 бал)	Помірно потребую (2 бали)	Істотно потребую (3 бали)	Надзвичайно потребую (4 бали)	
З учителями	41,8	40,4	13,2	4,6	1,8
З учнями	31,8	42,5	18,8	7	2
Із батьками	26,7	41,9	23	8,4	2,1
Із членами місцевих громад	29,7	39	21,8	9,4	2,1

Переважна більшість учителів відчуває лише невелику або помірну потребу в отриманні методичних роз’яснень щодо спілкування з різними категоріями осіб після деокупації. Трохи більше це стосується батьків і членів місцевих громад, менше – учителів та учнів, тобто власне шкільного середовища.

Таблиця 3. Розподіл відповідей на запитання “Від кого, на Ваш погляд, доцільно було б отримувати такі методичні роз’яснення?”

Інституції	Розподіл відповідей (%)				Середній бал
	Не дуже доцільно (1 бал)	Помірно доцільно (2 бали)	Істотно доцільно (3 бали)	Надзвичайно доцільно (4 бали)	
Від адміністрації школи	15,7	38,8	32,4	13,1	2,4
Від управління освіти	13,6	32,8	33,4	20,2	2,6
Від Міністерства освіти і науки України	11,6	22,4	31,6	34,5	2,9
Від місцевої влади	18,4	29,7	30,5	21,3	2,6
Від правоохоронних органів	16,9	29,3	30	32,8	2,6

Загалом виходить, що вчителі найбільше схильні розраховувати на вказівки від Міністерства освіти і науки, меншою мірою – від інших владних інституцій,

а найменше – від своєї безпосередньої адміністрації. Тобто можна говорити про таку собі “єрархізацію” очікувань.

До другої частини анкети ввійшли 46 наративів, що їх звичайно використовує російська пропаганда, впливаючи на свідомість учнів на тимчасово окупованих територіях України. Цей перелік було складено за результатами трьох фокус-груп з учителями та доповнено даними “Світового кафе”.

Оцінку важливості протидії таким наративам, що її дали вчителі, відображено в таблиці 4.

Таблиця 4. Розподіл відповідей на запитання “Оцініть, будь ласка, наскільки важливо протидіяти кожному із цих наративів”

Наративи	Розподіл відповідей (%)				Середній бал
	Не дуже важливо (1 бал)	Помірно важливо (2 бали)	Істотно важливо (3 бали)	Надзвичайно важливо (4 бали)	
Україна – неповноцінна держава	2,4	3,2	9,6	84,7	3,8
В Україні не російська окупація, а громадянська війна	2,8	4,1	11,2	81,8	3,7
Керівництво України слухняно виконує розпорядження західних урядів	4,2	8,7	23,8	63,4	3,5
Українців і росіян об’єднує православна віра, на яку зазіхають католики	7,8	10,7	22,6	58,9	3,3
Результати референдумів показали, що цілковита більшість населення підтримала перехід до Росії	4,9	5,5	13	76,6	3,6
Росія завжди прагнула миру	8,2	4,2	12	75,6	3,6
Українці – хитрі хохли	9,3	7	13,7	69,9	3,4
Майдан був державним переворотом, українська влада нелегітимна	5,8	6,2	17,1	70,8	3,5

Україна стала інструментом досягнення головної мети Заходу – знищити Росію	6,4	6,5	18,4	68,6	3,5
Владу в Україні захопили нацисти і фашисти, які переслідують і знищують російськомовне населення	6,9	5	10,4	77,7	3,6
України не існувало, це була територія Русі, яку вороги шматками відривали від єдиної руської держави	6,3	4,3	10,6	78,8	3,6
Російська армія не коїть злочинів в Україні, убивства й руйнування – це справа рук українських нацистів	5,1	3	8,3	83,6	3,7
Російська культура – велика й унікальна	11,5	9,6	19,4	59,5	3,3
Українці – неосвічені селяни	7,5	5,1	10,1	77,3	3,6
Україна вісім років обстрілювала Донбас	7,3	4,8	11,6	76,3	3,6
Україна не потрібна Заходу, світ стомився від України	5,3	7,3	20,2	67,2	3,5
Україна – історична частина Росії	8,2	4,6	11,1	76,1	3,6
Росія всім допомагає	11,2	5,1	10,8	72,8	3,5
Українська мова і культура є ворожою, “бандерівською”, створеною на угоду антиросійським амбіціям Заходу	6,8	4,3	10,6	78,3	3,6
У Радянському Союзі ми всі були щасливі	9,1	11,9	23,9	55,1	3,3
Російська армія рятує українців від нацистів	8,3	4,2	8,7	78,8	3,6

Майдан становив реальну загрозу жителям Криму, Донбасу та інших південно-східних регіонів, прихід Росії врятував їх від знищення	7,2	5,7	13	74,1	3,5
Проти Росії воюють не українці, а війська НАТО та західні найманці	7,2	6,2	14,2	72,3	3,5
Новостворені суб'єкти РФ завжди були частиною російського світу	7,6	6	13,1	73,3	3,5
В Україні переслідують російськомовне населення, забороняють російську мову	7,7	7,7	15,9	68,7	3,5
Україна – маріонетка Заходу	7,4	7,3	16	69,3	3,5
Крим – споконвічна російська територія	7,5	4,7	13,5	74,4	3,6
Росія – спільна батьківщина десятків братніх народів, до яких повинні приєднатися й українці	8,1	5,3	12	74,6	3,5
Російські воїни – герої, а не загарбники	9,2	3,3	7,8	79,7	3,6
Лише в Росії збереглася справжня духовність	10,3	5,8	11,2	72,7	3,5
Україна та все українське – недорозвинене й недолуге	7,2	4,3	10,3	78,2	3,6
Захід, США, Європа – вороги високодуховної Росії	8	8,7	18,7	64,7	3,4
Українці і росіяни – один народ	8,4	6	13,2	72,3	3,5
Росія тут назавжди	8,7	3,9	7,1	80,3	3,6
Росія ніколи ні на кого не напала	7,1	3,3	7,9	81,7	3,6

Українська мова і культура є примітивною, пародійною порівняно з великою російською	6,7	4,6	9,9	78,9	3,6
Україна – агресивна держава	9,3	5	8,6	77,1	3,5
Стародавня Русь – історична колыска трьох братніх народів	7,8	8,5	21,8	61,9	3,4
Вступ України до НАТО створював безпосередню загрозу для Росії, що й стало причиною спеціальної воєнної операції	6,3	7,1	14,9	71,8	3,5
Це самі українці обстрілюють свої міста і села, щоб звинуватити росіян	7,3	4,6	8,5	79,6	3,6
Російська армія – армія-визволителька	9,4	3,4	7,4	79,8	3,6
Південно-східні території України – це російська земля, Новоросія	7,6	4,1	9,4	79	3,6
Українська мова і культура є частиною російської як її провінційне доповнення	8	4,6	9,9	77,6	3,6
Росія врятувала світ від фашизму	9	5,6	10,4	75	3,5
Референдуми в Криму, на Донбасі, Запоріжжі, Херсонщині були вільним волевиявленням населення цих регіонів	7,7	5,3	10,7	76,3	3,6
Україна – це країна Росії	8,9	3,8	8	79,3	3,6

Наведені дані показують, що вчителі надають великого значення ліквідації наслідків впливу російської пропаганди на свідомість учнів: максимальний варіант оцінки (“надзвичайно важливо”) набрав від 55,1 % до 84,7 %. Таке сприймання наративів, з одного боку, є свідченням значного емоційного напруження, яке в учителів викликає сама їхня наявність, а з другого –

труднощі з диференціацією їхніх оцінок – якраз через сильний емоційний вплив. Порівняно найвище оцінено важливість спростування таких наративів, як “Україна – неповноцінна держава”, “В Україні не російська окупація, а громадянська війна” (на високу оцінку значення цих двох висловів спрацювало, імовірно, те, що вони були на початку переліку і респонденти відразу взялися підкреслювати важливість спростовувати будь-які наративи ворожої пропаганди), “Російська армія не коїть злочинів в Україні, убивства й руйнування – це справа рук українських нацистів”. Відносно найменшого значення надано наративам “У Радянському Союзі ми всі були щасливі”, “Російська культура – велика й унікальна”, “Українців і росіян об’єднує православна віра, на яку зазіхають католики”.

Низький рівень диференціації значення різних наративів проявився й у результатах факторного аналізу з Varimax-обертанням. Виділилися три фактори із загальною дисперсією 76.4%, де основну дисперсію охопив перший фактор (70 %), а другий (3,9 %) і третій (2,5 %) виявилися слабкими.

Перший фактор склали такі наративи: “Російська армія – армія-визволителька” (факторне навантаження .84), “Росія тут назавжди” (.81), “Південно-східні території України – це російська земля, Новоросія” (.81), “Українська мова і культура є частиною російської як її провінційне доповнення” (.80), “Україна – це окраїна Росії” (.80). Можна зробити висновок, що, за оцінками вчителів, російська пропаганда насамперед намагається нав’язати думку про одвічну належність українських земель, мови і культури до російського світу та російську армію як таку, що повертає українців-росіян “до своїх”.

До другого фактору ввійшли наративи “Україна – неповноцінна держава” (.71), “В Україні не російська окупація, а громадянська війна” (.71), “Результати референдумів показали, що цілковита більшість населення підтримала перехід до Росії” (.69), “Російська армія не коїть злочинів в Україні, убивства й руйнування – це справа рук українських нацистів” (.67). Зміст цього фактору полягає в тому, що він відображає намагання скомпрометувати українську державність як ворожу й безуспішну.

У третьому факторі об’єдналися наративи “У Радянському Союзі ми всі були щасливі” (.71), “Російська культура – велика й унікальна” (.64), “Українців і росіян об’єднує православна віра, на яку зазіхають католики” (.61), “Захід, США, Європа – вороги високодуховної Росії” (.59). Тут бачимо протиставлення російської величі і західної агресивності.

Порівняння оцінок, що їх дали жінки і чоловіки, показало, що жінки схильні надавати більшого значення подоланню наведених наративів: їхні середні бали були вищими в усіх випадках за винятком одного (“У Радянському Союзі ми всі були щасливі” – по 3.3 бала), при цьому у 21 випадку різниця досягала статистично значущого рівня. А найбільші відмінності зафіксовано щодо таких наративів (див. таблицю 5).

Таблиця 5

Наративи	Середні бали		Значущість відмінностей за t-критерієм
	Жінки	Чоловіки	
Керівництво України слухняно виконує розпорядження західних урядів	3,5	3,3	.000
Україна стала інструментом досягнення головної мети Заходу – знищити Росію	3,5	3,3	.002
Україна – маріонетка Заходу	3,5	3,3	.004
Україна вісім років обстрілювала Донбас	3,6	3,4	.004

Можна висувати, що жінок дещо більше турбує показ України як залежної від Заходу країни.

Дещо парадоксально склалися відмінності між віковими групами.

Значущу різницю між полярними групами наймолодших (до 30 років) і найстарших (понад 60 років) респондентів виявлено лише за наративом “У Радянському Союзі ми всі були щасливі” – 3,3 і 3,1 бала відповідно ($p \leq .023$). Тобто молодь більше стурбована поширенням цього наративу, ніж старше покоління вчителів.

Натомість значущі відмінності між групами молодшого середнього (30–44 роки) і старшого середнього (45–59 років) віку проявилися аж у 42 випадках, і всюди оцінка респондентів зі старшої групи була вищою. Серед чотирьох наративів без вагомості різниці найменша відмінність була якраз щодо наративу “У Радянському Союзі ми всі були щасливі” .

Серед ознак, пов’язаних з особистим досвідом проживання подій війни, найбільше значущих відмінностей за однофакторним дисперсійним аналізом (у 36 випадках) показав досвід перебування/неперебування на ТОТ. Найбільшого значення доланню російських наративів надали ті респонденти, які заявили про нетривалий час такого перебування, середнього – особи з тривалим досвідом, найменшого – особи без такого досвіду.

Меншою мірою (21 випадок) респондентів поділила зміна місця проживання. Найбільш заклопотаними з приводу російських наративів виявилися ті, хто виїхав і нині не повернувся, посередньо – ті, що виїжджали і вже повернулися, а найменше – особи, які не змінювали свого місця проживання.

Лише дві відмінності зафіксовано залежно від теперішнього перебування закладів освіти на тимчасово окупованій чи деокупованій території або такій, що не була окупована. Зовсім не було відмінностей між оцінками вчителів із поселень різного статусу – від сіл до великих міст.

Не було передбачено істотних відмінностей між оцінками вчителів із різних областей. Оскільки обсяги вибірок із регіонів були дуже різними, для перевірки цього припущення було порівняно оцінки представників двох найбільших – із Донецької і Харківської областей. Значущих відмінностей не виявлено.

Додаток 3.А

Бланк опитування

Шановний (-а) колего!

Ми досліджуємо перспективи відновлення української системи освіти на тимчасово окупованих територіях України після їхньої деокупації.

Просимо Вас як експерта допомогти нам у цьому дослідженні. Нас цікавить Ваша особиста думка.

Опитування анонімне і триватиме приблизно 10 хв. Усі дані будуть використані в узагальненому вигляді.

Опитування проводиться Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України

Наскільки гострими, на Вашу думку, будуть перелічені нижче проблеми відновлення освітнього процесу на деокупованій території? Оцініть, будь ласка, за шкалою:

1 – не дуже гостро; 2 – помірно гостро; 3 – істотно гостро; 4 – надзвичайно гостро

	1	2	3	4
1. Подолання освітніх утрат і розривів				
2. Відновлення контингенту учнів				
3. Подолання змістових розривів порівняно з російською програмою				
4. Подолання наслідків російської пропаганди				
5. Конфліктна взаємодія між учителями та учнями з різним досвідом проживання війни				
6. Конфліктна взаємодія між учнями з різним досвідом проживання війни				
7. Взаємодія з батьками				
8. Спілкування з учителями-колаборантами				

Люди мають різний досвід проживання подій війни. Наскільки Ви потребуєте методичних роз'яснень щодо спілкування (після деокупації) з особами з інакшим досвідом? Оцініть, будь ласка, за шкалою:

1 – не дуже потребую; 2 – помірно потребую; 3 – істотно потребую; 4 – надзвичайно потребую

	1	2	3	4
З учителями				
З учнями				
Із батьками				
Із членами місцевих громад				

Від кого, на Ваш погляд, доцільно було б отримувати такі методичні роз'яснення? Оцініть, будь ласка, за шкалою:

1 – не дуже доцільно; 2 – помірно доцільно; 3 – істотно доцільно; 4 – надзвичайно доцільно

	1	2	3	4
Від адміністрації школи				
Від управління освіти				
Від Міністерства освіти і науки України				
Від місцевої влади				
Від правоохоронних органів				

Нижче наведено 46 наративів, що їх звичайно використовує російська пропаганда, впливаючи на свідомість учнів на тимчасово окупованих територіях України. Оцініть, будь ласка, наскільки важливо протидіяти кожному із цих наративів, за шкалою:

1 – не дуже важливо; 2 – помірно важливо; 3 – істотно важливо; 4 – надзвичайно важливо

	1	2	3	4
Україна – неповноцінна держава				
В Україні не російська окупація, а громадянська війна				
Керівництво України слухняно виконує розпорядження західних урядів				
Українців і росіян об'єднує православна віра, на яку зазіхають католики				

Результати референдумів показали, що цілковита більшість населення підтримала перехід до Росії				
Росія завжди прагнула миру				
Українці – хитрі хохли				
Майдан був державним переворотом, українська влада нелегітимна				
Україна стала інструментом досягнення головної мети Заходу – знищити Росію				
Владу в Україні захопили нацисти і фашисти, які переслідують і знищують російськомовне населення				
України не існувало, це була територія Русі, яку вороги шматками відривали від єдиної руської держави				
Російська армія не коїть злочинів в Україні, убивства й руйнування – це справа рук українських нацистів				
Російська культура – велика й унікальна				
Українці – неосвічені селяки				
Україна вісім років обстрілювала Донбас				
Україна не потрібна Заходу, світ стомився від України				
Україна – історична частина Росії				
Росія всім допомагає				
Українська мова і культура є ворожою, “бандерівською”, створеною на угоду антиросійським амбіціям Заходу				
У Радянському Союзі ми всі були щасливі				
Російська армія рятує українців від нацистів				
Майдан становив реальну загрозу жителям Криму, Донбасу та інших південно-східних регіонів, прихід Росії врятував їх від знищення				
Проти Росії воюють не українці, а війська НАТО та західні найманці				
Новостворені суб'єкти РФ завжди були частиною російського світу				
В Україні переслідують російськомовне населення, забороняють російську мову				
Україна – маріонетка Заходу				
Крим – споконвічна російська територія				
Росія – спільна батьківщина десятків братніх народів, до яких повинні приєднатися й українці				
Російські воїни – герої, а не загарбники				
Лише в Росії збереглася справжня духовність				

Україна та все українське – недорозвинене й недолуге				
Захід, США, Європа – вороги високодуховної Росії				
Українці і росіяни – один народ				
Росія тут назавжди				
Росія ніколи ні на кого не нападала				
Українська мова і культура є примітивною, пародійною порівняно з великою російською				
Україна – агресивна держава				
Стародавня Русь – історична колыска трьох братніх народів				
Вступ України до НАТО створював безпосередню загрозу для Росії, що й стало причиною спеціальної воєнної операції				
Це самі українці обстрілюють свої міста і села, щоб звинуватити росіян				
Російська армія – армія-визволителька				
Південно-східні території України – це російська земля, Новоросія				
Українська мова і культура є частиною російської як її провінційне доповнення				
Росія врятувала світ від фашизму				
Референдуми в Криму, на Донбасі, Запоріжжі, Херсонщині були вільним волевиявленням населення цих регіонів				
Україна – це окраїна Росії				

Вкажіть, будь ласка, деякі демографічні дані про себе

Стать   Вік

Чи змінювали Ви місце проживання від 24 лютого 2022 року?

- Ні, не змінював(-ла), залишав(-ла)ся на місці.
- Так, виїжджав(-ла), але вже повернув(-ла)ся.
- Так, виїхав(-ла) зі свого регіону і ще не повернув(-ла)ся.

Чи був у Вас досвід проживання на окупованій території?

- Так, всю чи майже всю окупацію.
- Так, але недовго.
- Ні.

Де розташований Ваш заклад освіти?

- У селі.
- У селищі.
- У малому місті.
- У великому місті.

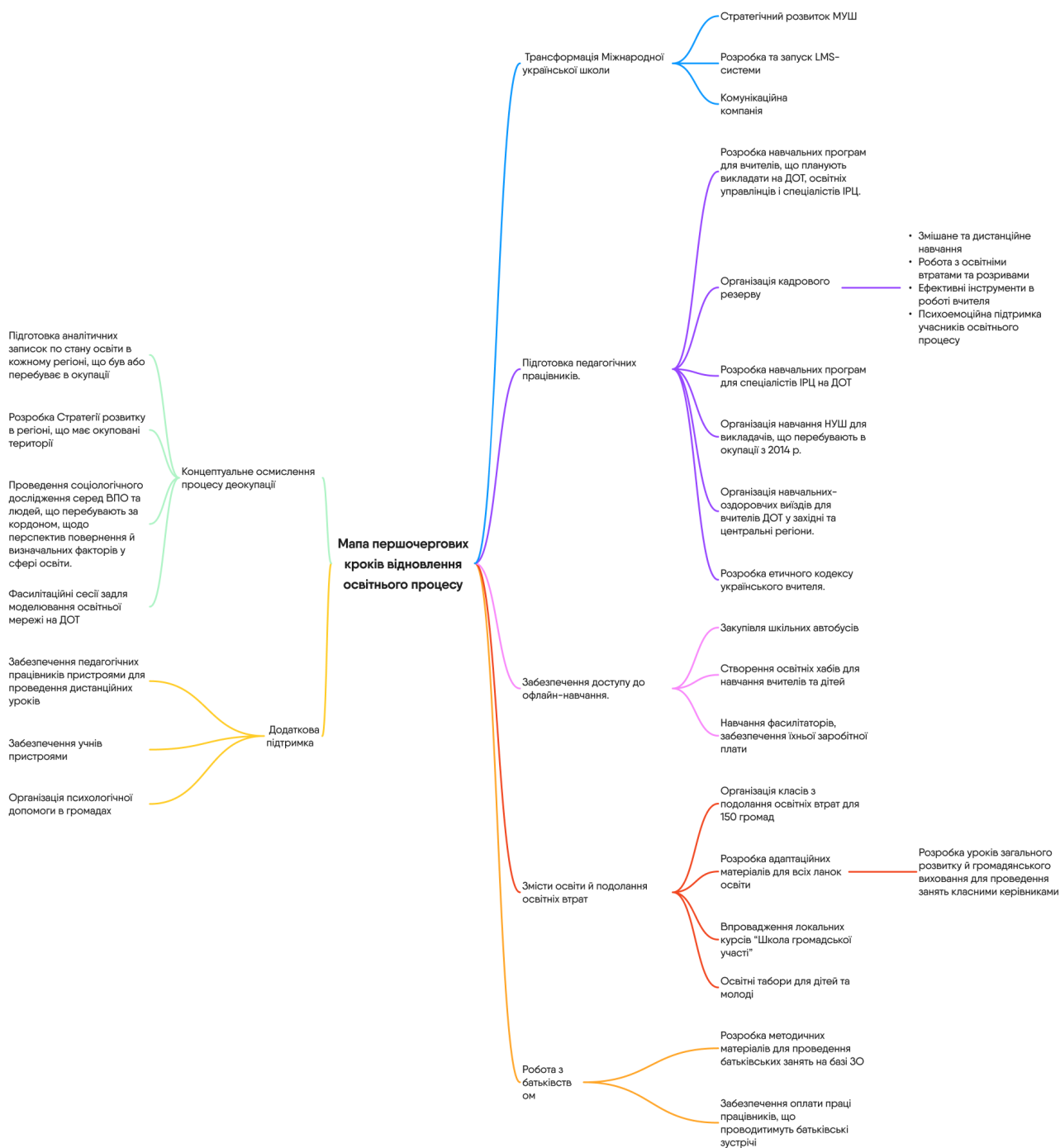
В якій області розташований Ваш заклад освіти?

На якій території нині розташований Ваш заклад освіти?

- На тимчасово окупованій території.
- На деокупованій території.
- На території, яка не була окупована.
- Додаток 4

Додаток №4

Подяки

Команда проєкту висловлює щиру подяку:

- Міністерству освіти і науки України та особисто Міністру Оксену Лісовому;
- Освітньому омбудсмену України Сергію Горбачову та начальниці відділу медіа та аналітики Надії Лещик;
- Представництву Президента України в Автономній Республіці Крим та Постійній Представниці Тамілі Ташевій;
- Апарату Ради Національної безпеки та оборони України та особисто заступниці керівника служби Наталії Шумар;
- Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- Службі Безпеки України та особисто співробітнику Головного слідчого управління Олегу Букрееву;
- Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України та особисто Директору Миколі Слюсаревському;
- колективу “Освіторія хаб”;
- колективу центрів підтримки БО БФ “Я-Маріуполь”;
- ГО ЦПП “Альменда” та особисто керівниці напрямку національної адвокатури в сфері освіти Валентині Потаповій;
- колективу проєкту “Окупація очима підлітків” та особисто координаторці Наталії Лютиковій;
- ГО “Крим СОС” та особисто координаторці Людмилі Шевченко;
- БО БФ “Повернись живим” та особисто старшому аналітику Марії Кучеренко;
- Громадянській мережі “ОПОРА” та особисто аналітичині цифрових платформ Анастасії Романюк;
- колективу Комунікаційної агенції “Мрія” та особисто Денису Самигіню;
- ГО “Центр соціальних трансформацій” та особисто Данилу Метельському;
- ГО “Регіональний центр прав людини” та особисто юристам Ксенії Корнієнко та Мирославі Ольховік;
- ГО “Вокс Україна” та особисто Анастасії Іванцовій;
- Школі політичної аналітики НаУКМА та особисто аналітику Антону Сусліву;
- ГО “Асоціація студентів КНУ” та особисто керівнику Станіславу Гречці;
- Аналітичному центру досліджень ГО “Детектор медіа” та особисто Єгору Браїлянню;
- Міжнародному спубліканському інституту та особисто Каріні Мохаммад;
- колективам департаментів освіти і науки Запорізької, Донецької, Київської, Луганської, Харківської, Херсонської обласних державних адміністрацій;
- колективу Управління освіти Херсонської міської ради та Першому заступнику начальника управління Світлані Омельчук;
- колективам КЗ “Бугаївський ліцей Вовчанської міської ради Чугувівського району Харківської області”, Херсонської спеціалізованої школи № 31 з поглибленим вивченням історії, права та іноземних мов Херсонської міської ради та Херсонської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 32 Херсонської міської ради, Херсонського Таврійського ліцею Херсонської міської ради, Нікопольської гімназії № 7 Нікопольської міської ради, Херсонської гімназії № 3 Херсонської міської ради;
- вчительці Київського ліцею “Крила” Маргариті Сороці;
- вчительці англійської мови Мелітопольської гімназії № 23 Наталії Фурман;
- вчителям Бехтерського ліцею Скадовського

- району Херсонської області Людмилі Винокур та Ніні Добровольській;
- вчительці Геройської загальноосвітньої школи Сакської районної ради в Автономній Республіці Крим Алієвій Гульнар;
  - вчителю історії та зарубіжної літератури гімназії №172 “Нивки” Шевченківського району м. Києва Олександрю Пугачу;
  - вчительці «Лицею «Атлантика» м. Київ Ользі Слободянюк;
  - фахівцю Інклюзивно-ресурсного центру Феодосіївської сільської ради Обухівського району Київської області Тетяні Ткаченко;
  - вчителю Херсонського фахового коледжу культури і мистецтв Херсонської обласної ради Володимирю Савчуку;
  - викладачці Морського фахового коледжу Херсонської державної морської академії Анні Росляковій;
  - вчительці Нікопольської гімназії №7 НМР Євгенії Горі;
  - викладачу Херсонського державного університету Ігорю Головченку;
  - методистці Палацу дитячої та юнацької творчості Мелітопольської міської ради Запорізької області Анжелі Киреєвій;
  - заступниці декана факультету з організаційно-виховної роботи та працевлаштування Херсонського державного університету Тетяні Швець;
  - директору Каховської загальноосвітньої школи № 1 Віктору Пендальчуку;
  - директору лицею № 3 Новокаховської міської ради Херсонської області Ірині Дубас;
  - директорам Лисичанського лицею № 4, 5 та 13 Северодонецького району Луганської області Андрію Живазі, Людмилі Колесник та Марині Мілішкевич;
  - директору лицею № 10 Мелітопольської міської ради Запорізької області Ірині Вольнюк;
  - директору Херсонської гімназії № 16 Крістині Головченко;
  - заступнику директора з виховної роботи Херсонської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 47 Херсонської міської ради Яні Авраменко;
  - директору Херсонського закладу дошкільної освіти № 67 комбінованого типу Херсонської міської ради Анні Чорній;
  - директору Мелітопольської гімназії № 11 Мелітопольської міської ради Запорізької області Маргариті Овсянниковій;
  - директору Центру професійного розвитку педагогічних працівників Каховської міської ради Ірині Пендальчук;
  - викладачці ВСП “Новокаховський фаховий коледж Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного” Новокаховській Олені Анатоліївні
  - практикуючому юристу Дмитру Остапенку;
  - професору Українського державного університету ім. М. Драгоманова Всеволоду Зеленіну;
  - доценту кафедри східнослов'янської філології та інформаційно-прикладних студій КНУ ННІФ Михайлу Назаренку;
  - журналістці Kyiv Post Шашковій Марині;
  - адміністраціям шкіл та освітянам деокупованих та тимчасово окупованих територій та всім учасникам круглих столів та зустрічей, які приділили час для участі в дослідженні й поділилися своїми думками, досвідом і експертними поглядами щодо відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях;
  - фотографу Владиславу Яценку;
  - команді дизайн-студії “Підвал 42” Владиславу Рибалку та Олександрю Біленку.

